

GENEROLO JONO ŽEMAIČIO
LIETUVOS KARO AKADEMIJA

Elmantas Meilus

**Holokaustas,
arba Lietuvos tragedija
(1941–1944)**

Paskaita

Vilnius, 2001

UDK 947.45:933

Me 81

Paskaitą „Holokaustas, arba Lietuvos tragedija (1941–1944)“ parengė Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos dėstytojas, Lietuvos istorijos instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis, humanitarinių mokslų daktaras Elmantas Meilus.

Atsakingoji redaktorė hum. m. dr. vyr. lt. A.Petrauskaitė

© Elmantas Meilus, 2001

© Generolo Jono Žemaičio
Lietuvos karo akademija, 2001

TURINYS

Pratarmė	5
Ižanga	9
LIETUVOS TRAGEDIJOS PRIEŠISTORĖ	11
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Rusijos imperijos laikotarpis	11
Tarpukario laikotarpis (1919–1939)	16
LIETUVOS TRAGEDIJA	22
Pirmoji sovietinė okupacija	22
Nacių okupacija	28
Vietoj pabaigos	39
Literatūra	42

Pratarmė

Lietuvos ir lietuvių tautos istorijoje gausu liūdnu datų ir įvykių. Vienas liūdniausių, jei ne pats liūdniausias, mūsų istorijos laikotarpių – XX a. 5-asis dešimtmetis, kai mes dėl nusikalstamo kaimynų sąmokslų praradome savo valstybę, o po to ir gausiausių tautinę mažumą, kuri amžino poilsio atgulė Lietuvos miestų ir miestelių pakraščiuose miškuose. Netekome šimtų tūkstančių tautiečių, kurių dalį priglaudė Lietuvos miškų žemė, dalis atsidūrė Vakaruose, kita – Rytuose. Apie visus šiuos įvykius sovietmečiu 50 metų mums buvo meluojama, teigiama, kad Lietuva su džiaugsmu savo noru 1940 m. įstojo į SSRS, kad karo metais buvo iššudyta šimtai tūkstančių „tarybinių piliečių“, o ne Lietuvos žydų, kad pokario metais miškuose kovojo „banditai“, o pabėgo ar buvo išvežta vos keletas tūkstančių „išnaudotojų“ ir „deklasuotų elementų“. Aišku, žmonės žinojo, kas atsitiko, bet, išmirštant tiesioginiams liudininkams, iš tautos atminties, aktyviai ją apdorojant, palaipsniui beveik išsitrynė to laikotarpio įvykiai, ypač susiję su Lietuvos žydų likimu. Tai atsitiko pirmiausia dėl to, kad Lietuvoje, deja, beveik nebeliko žydų, kurie galėtų pasakyti teisybę, kas buvo tie „tarybiniai piliečiai“, o patys lietuviai nelabai norėjo gilintis į tragišką praeitį. Tačiau istorijoje mažai kas nugrimzta į nebūtį, tuo labiau tokia katastrofa, kokia ištiko Lietuvos žydus. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, atėjo laikas apie tai atvirai kalbėti, kad ir kokia skaudi tiesa būtų, nes tai – kiekvienos demokratinės valstybės principas.

Norint išvengti bet kokių spekuliacijų ir kad niekada ateityje nieko panašaus nepasikartotų, reikia nebijoti diskutuoti bet kokiomis, net skaudžiausiomis, temomis. Deja, didžioji mūsų visuomenės dalis holokausto temos vis dar vengia, vengia pripažinti istorines klaidas bei tėvynainių padarytus nusikaltimus. Dėl to kyla problemų tiek šalies viduje, tiek tarptautinėje arenoje.

Lietuvių tauta nėra geresnė ar blogesnė už kitas tautas. Reikia tai suvokti ir įsisąmoninti. Tada išsivaduosime iš daugelio kompleksų, suvoksime savo istoriją kaip praeitį, kurios nebeįmanoma pakeisti, o ne kaip dąbartį, kuriai dar galima daryti įtaką. Taps aišku, jog istorija mums užkrauna moralinės atsakomybės našta ir moko.

Iš karto gali kilti klausimas, o kaipgi su nusikaltėlių atsakomybe, tautos ar valstybės atsakomybe? Į šiuos klausimus tarptautinėje demokratinėje visuomenėje galimas tik toks atsakymas – kiekvieno nusikaltėlio (būtų tai asmuo ar valstybė) atsakomybę nustato teismas ir tarptautinė bendrija, o tauta gali jausti tik moralinę atsakomybę už savo tautiečius ar valstybę. Tiesa, iš pasaulio istorijos žinome, kai buvo baudžiamos ištisos tautos, pvz., nacistinė Vokietija baudė tuos pačius žydus ar čigonus juos žudydama, Sovietų Sąjunga baudė čekėnus ir ingušus, Pavolgio vokiečius juos ištremdama, ir pan. Kalbant apie lietuvių ar Lietuvos valstybės kaltę dėl žydų genocido, būtina pabrėžti, kad kiekvieno įtariamojo kaltę turi nustatyti teismas ir paskirti atitinkamą bausmę, o tauta, manau, turi jausti bent jau moralinę atsakomybę už savo tėvynainių veiksmus.

Tuo tarpu Lietuvos valstybė, nors *de jure* tuo metu tarptautinės bendrijos ir buvo pripažįstama, bet *de facto* jos nebuvo, todėl lyg ir neturėtų prisiimti atsakomybės už savo piliečių veiksmus. Nebent mes, kaip kai kurie karštakošiai reikalauja, įstatymiškai pripažintume, kad 1941 m. Laikinoji vyriausybė buvo teisėta Lietuvos Respublikos teisių perėmėja. Tada turėtume prisiimti ir atsakomybę už viską, ką toji vyriausybė pasakė, padarė, ko nepadarė ir ką, jos paklausę, padarė jos piliečiai.

Šiais samprotavimais nenoriu paneigti ar sumenkinti 1941 m. birželio sukilimo prieš sovietų okupantus reikšmės ir gerbtino bei didvyriško lietuvių bandymo atkurti savo valstybę. Tai pagaliau jau kitas klausimas. Deja, bandant ją atkurti, buvo pareikšta, kad nemažai Lietuvos piliečių (t.y. žydų) yra jai nusidėję, todėl nebereikalingi. Tokie ir panašūs pareiškimai bei veiksmai – Laikinąją vyriausybę kompromituojanti dėmė, ir dėl to jos veiklą vertinti tampa labai problemiška. Pagaliau turėkime drąsos pripažinti, kad netgi iki šiol esama įvairių antisemitinių prietarų, kurie, ko gera, neišnyks ta ir dėl mūsų nevisavertiškumo jausmo, nes antisemitizmo, kaip reiškinių, egzistavimas rodo, kad dalis tautos jaučiasi kažkuo menkesnė už žydų tautą.

Šioje knygelėje, parašytoje pasinaudojus daugelio autorių darbais, pateikta nemažai faktinės medžiagos, ypač akcentuojami moralės klausimai. Tai padaryta neatsitiktinai, nes, deja, praeities pakeisti mes jau nebegalime, nusikaltėlius turi teisti teismas, todėl mums būtina susipažinti su faktais ir suprasti, kas atsitiko, suvokti priežastis ir visa tai asmeniškai įvertinti.

Jei šie samprotavimai ir faktai paskatins peržiūrėti senuosius stereotipus, jei, palietus šią lietuvių ir žydų tautoms skaudžią temą, privers jaunuolius, būsimuosius karininkus, susimąstyti, padės tapti ne bejausmiai įsakymų vykdytojais, bet sąžiningais žmonėmis ir pajusti tą ploną giją, kuri skiria teisėtą ir privalomą įsakymą nuo neteisėto ir nusikalstamo, tada, manau, šis darbas pasiekė tikslą.

Antra vertus, nenorėčiau, kad šis darbas būtų suprastas ir vertinamas neteisingai – tik kaip lietuvių nuodėmių išvardijimas, kaip siekimas jiems primesti visus žydų tautai padarytus nusikaltimus. Skaitydami turėtumėte pastebėti, kad čia bandyta pateikti kuo įvairiapusiškesnius faktus ir išanalizuoti svarbiausias holokausto priežastis. Iš jų matyti, kad ta nedidelė saujelė lietuvių buvo tik negailestingos žudymo mašinos maža, bet labai baisi detalė, o kad tokia ji tapo, buvo daugybė priežasčių, kurios darė įtaką mūsų tautiečiams.

Norėčiau plačiau paaiškinti ir patį knygelės „Holokaustas, arba Lietuvos tragedija“ pavadinimą. Juo norėjau pabrėžti, kad holokaustas – tai ne tik žydų ar lietuvių (kaip dalyvavusių jame), bet visos mūsų valstybės (nors realiai jos tuo metu ir nebuvo) tragedija. Juk žuvo nemažai mūsų valstybės piliečių, dalis piliečių susitėpė žudynių krauju. Valstybė dėl to patyrė milžiniškų ekonominių nuostolių, bet liūdniausia, kad liko didžiulė moralinė mums visiems, o visuomenė prarado svarbius moralinius orientyrus. Aišku, šie praradimai buvo ne tik holokausto, o **ypač okupacijų** (tiek dviejų sovietinių, tiek ir nacistinės) pasekmė, bet holokaustas tam taip pat turėjo labai didelės reikšmės.

Žodžiu *holokaustas* galima įvardyti tik masines žydų žudynes, vykusias Antrojo pasaulinio karo metu, t.y. jų genocidą.

Jis kilęs iš senovės žydų ir graikų kalbų žodžio *holo-kautoo*, kuris reiškia – „auką sudeginau visiškai“, t.y. kruviną auką, gyvą sudeginamą ant aukuro (dabartinė prasmė – didelės dalies žydų tautos auka, paaukota ant Antrojo pasaulinio karo aukuro).

Tekste yra nemažai citatų iš įvairių autorių darbų. Nuorodos – skliausteliuose esantys skaičiai – nurodo darbo, iš kurio paimta citata, eilės numerį teksto pabaigoje pateiktame literatūros sąrašė.

Nuoširdžiai dėkoju Lietuvos istorijos instituto vyresniesiems moksliniam bendradarbiams, humanitarinių mokslų daktarams – Vladui Sirutavičiui, Rimantui Mikniui, Rimantui Zizui, Česlovui Laurinavičiui, Gintau-

tui Sliesoriūnui, Dariui Staliūnui bei XX a. žydų problemų specialistei, Vytauto Didžiojo universiteto doktorantei Eglei Bendikaitei už teigiamus atsiliepimus bei kai kurias pastabas, į kurias buvo atsižvelgta, taip pat šio darbo recenzentams – Lietuvos istorijos instituto direktoriui, doc. habil. dr. Alydui Nikžentaičiui, dr. Gediminui Rudžiui bei Šiaurės-Rytų Vokietijos kultūros tyrimų instituto (Institut Nordostdeutsches Kulturwerk) Liuburge (Lüneburg) moksliniam bendradarbiui dr. Joachimui Tauberiui.

Už darbe išreikštas mintis bei galimas klaidas atsakomybę prisiima autorius.

Autorius

Ižanga

Didysis Dievo įsakymas skelbia: *Mylėk Viešpatį Dievą visa širdimi, visa siela, visu protu ir visomis jėgomis; mylėk kiekvieną žmogų taip, kaip save*. Tai visų dešimties Dievo įsakymų santrauka: kas tikrai myli Dievą ir žmones, tas vykdo visus jo įsakymus. Galima net netikėti Dievą, būti laisvamaniu ar net ateistu, bet vadovautis gyvenime bent paskutiniais aštuoniais iš tų dešimties labai žmogiškų įsakymų yra privalu kiekvienam padoriam ir civilizuotam žmogui. Didžiojo įsakymo antroji dalis kviečia mylėti žmones ir nedaryti jiems to, ko nenorėtume, kad kiti mums darytų. Dievo sūnus Jėzus įsako mylėti net priešus, melstis už juos. Šios nuostatos yra privalomos ne tik kiekvienam žmogui atskirai, bet ir žmonių bendrijoms, tautoms ir valstybėms, jei jos save laiko civilizuotomis.

Deja, žmonijos, ypač XX a., istorijoje gausu nemeilės savo artimui pavyzdžių, kai, vadovaujantis įvairiomis ideologijomis, buvo padaryta daugybė žiauriausių nusikaltimų. Pačios baisiausios XX a. ideologijos – komunistinė ir nacistinė. Pirmoji, apsigaubusi viliojančia visų lygybės teorija ir todėl iki šiol visuotinai nepasmerkta, bandė įgyvendinti vienos (darbininkų) klasės diktatūrą, skleidė neapykantą turkiniu (klasiniu) ir ideologiniu pagrindu, iškreipdama žmogiškąją prigimtį bei bendrąsias vertybes, išdėstytas dešimtyje Dievo įsakymų. Šios ideologijos vardan visame pasaulyje buvo nužudyta ir numarinta dešimtys, jei ne šimtai, milijonų žmonių bei esmingai prisidėta sukeliant Antrąjį pasaulinį karą. Antroji, nacistinė, ideologija, kurios antižmogiškas pobūdis daugeliui buvo aiškus nuo pat pradžių, po triuškinančio Vokietijos pralaimėjimo (1945 m.) buvo visuotinai pasmerkta, kaip ir komunistinė, nekentė kitaminčių bei iškreipė žmogiškąją prigimtį ir bendrąsias vertybes, bet visa tai darė rasiniu pagrindu, t. y. „aukštesnės“ rasės (arijų) ir „aukštesnės“ nacijos (vokiečių) labui. Šių ideologijų propaguotojai sukėlė Antrąjį pasaulinį karą, kurio metu žuvo apie 50–65 mln. žmonių (įskaitant ir Japonijos sukulto karo Azijos žemyne aukas) – apie 44–59 mln. iš jų buvo tiesioginės karo ar su karu susijusių įvykių bei minėtųjų ideologijų nežmoniškos veiklos aukos, likusieji 6 mln. (iš jų apie 1,5 mln. vaikų) – Europos žydai, kurių absoliuti dauguma išžudyta tik dėl to, kad jie buvo žydai. Nacistinė ideologija, be įvairių kitų kaltinimų, skelbė, kad žydai yra žemiausios rasės žmonės, jog jie šimtus metų apgau-

dinėjo europiečius ir iš to lobo, galiausiai – kad susimokę žydai bolševikai nori užvaldyti pasaulį.

Iš tų 6 mln. aukų apie 200 tūkst. buvo Lietuvos žydai (pasaulyje žinomi *litvakų* vardu). Nors jie sudarė tik apie 3,3 proc. visų tuo metu nužudytų žydų, bet tai reiškė, kad sunaikinta apie 91 proc. (kai kur nurodomi net 96 proc.) visų Lietuvos žydų tautybės piliečių. (Tai buvo didžiausias holokausto aukų procentas tarp visų valstybių!) Vien per antrąjį 1941 m. pusmetį jų buvo išžudyta apie 170–180 tūkst. – „niekada dar per tokį trumpą laiką Lietuvos žemė nebuvo sugėrusi tiek daug kraujo” (29).

Niekas neabejoja, kad šias didžiausias žmonijos istorijoje vienos tautos žudynes tiek visoje Europoje, tiek Lietuvoje suplanavo ir vykdė vokiečių nacistai, tačiau, pasak Liudo Truskos, „apmaudu, kad į žydų kraujo jūrą tiesiogiai ar netiesiogiai įmerkė savo rankas ir tūkstančiai lietuvių, kad pirmą kartą per ilgaamžę tautos istoriją buvo suteptas lietuvių vardas” (29). Tai ne atskiros žydų ar lietuvių tragedijos, o bendra – didžioji Lietuvos tragedija, nes buvo sunaikinta šimtai tūkstančių nekaltų žmonių – jos piliečių, o prie žudynių prisidėjo dalis tos pačios valstybės žmonių – piliečių (tiesa, nedidelė), kai likusioji dauguma kitų žmonių – piliečių gana abejingai visa tai stebėjo arba dėjosį nieko nepastebinti.

Beje, egzistuoja ir šiek tiek kitokia nuomonė. Teigiama, kad ne dauguma, o tik nemaža dalis lietuvių buvo abejingi žydų likimui. „Literatūroje dažnai užtinkamas toks standartinis sakinyš, kad saujelė lietuvių žudė žydus, kita saujelė, rizikuodama savo gyvybe, juos gelbėjo, o didžioji dauguma abejingai į tai žiūrėjo. Jokiu būdu ne taip. Tam antisemitiniam tvaikui nepasidavė, mažiausiai buvo jo paveikti valstiečiai, kurie sudarė tada apie 80 proc. lietuvių tautos. Jie labai skausmingai pergyveno žydų žudynes” (23). Bet kas gali dabar nustatyti, kiek buvo užjaučiančiųjų? Akivaizdesnis faktas, jog dauguma tylėjo (mus gali paguosti nebent tai, kad daug kur kitur taip pat buvo tylima).

Viso to negalima atitaisyti ar pateisinti. Reikia suvokti katastrofos dydį ir beprasmiškumą, bandyti suprasti, kodėl galėjo vykti tokie dalykai. Kiekvienas iš mūsų turi įvertinti šią tragišką patirtį, kad ateityje nieko panašaus negalėtų atsitikti. Šiuo atveju visiškai nesvarbu, kad mes asmeniškai prie to neprisidėjome ar mūsų artimieji neprisidėjo, ar netgi bandė gelbėti aukas, svarbu, kad suvoktume, jog **reikia mylėti kiekvieną žmogų**, kad ir kas jis būtų. Tada niekad netapsime žaisliukais kienu nors rankose ir jausimės bent jau morališkai atsakingi už tai, kas vyko, vyksta ir vyks.

LIETUVOS TRAGEDIJOS PRIEŠISTORĖ

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Rusijos imperijos laikotarpis

Savo „baigiamąsias išvadas“ apie Lietuvos žydų istoriją emigracijoje gyvenęs prof. Zenonas Ivinskis pradėjo lotyniška sentencija: „Amicus Plato, sed magis amica veritas“ (16) – „Draugas Platonas, bet tiesa brangesnė“. Norint surasti tą tiesą ir geriau suprasti holokausto priežastis, pirmiausia, matyt, reikėtų ir mums trumpai apžvelgti Lietuvos žydų istoriją.

Manoma, kad pirmieji žydai į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) teritoriją (į pietvakarines jos žemes) nuolatinei gyventi atsikraustė XIV a. Anksčiau galbūt čia jie užklysdavo verslo reikalais. 1388 m. Vytautas Didysis suteikė žydams pirmąją privilegiją (tiesa, tarp istorikų yra abejojančių jos tikrumu), kuri turėjo reguliuoti teisinius, ekonominius, ir visuomeninius santykius tarp valdovo ir žydų, žydų ir krikščionių bei tarp pačių žydų. Žydai buvo paskelbti laisvaisiais Didžiojo kunigaikščio pavaldiniais. Jiems buvo leista gyventi atskiromis bendruomenėmis (kahalais), savarankiškai tvarkyti vidaus, tikybos ir teisinius reikalus. 1507 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Senasis patvirtino šią privilegiją. Kiti LDK valdovai suteikė naujų. Kai kurios žydų privilegijos buvo įtrauktos į Lietuvos statutus, tuo žydus išskiriant iš kitų LDK tautinių grupių. Manoma, kad XIV a. pabaigoje LDK gyveno apie 6 tūkst. žydų.

Paskui žydus iš Vakarų Europos atslinko ir daugelis kaltinimų (pvz., kad žydai nužudė Jėzų Kristų) bei prietarų (esą žydai naudoja krikščionių vaikų kraują savo apeigose ir kt.). Daugelį tų prietarų buvo ne sykį pasmerkę popiežiai (taip pat ir Jonas Paulius II) bei kai kurie valdovai (pvz., Vytautas Didysis), bet nemažai jų gyvuoja net iki šių dienų. Veikiamas senųjų prietarų bei turėdamas materialinių sumetimų, 1495 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras išvarė žydus iš šalies (panašiai 1492 m. jie buvo išvaryti iš Ispanijos), bet, tapęs Lenkijos karaliumi ir matydamas, kad

be jų šalies ekonomika nekyla, 1503 m. leido jiems grįžti. Kahalai savarankiškai tvarkė savo vidaus reikalus, turėjo savo maldos namus, teismus, mokyklas, skerdyklas, pirtis ir kapines. Manoma, kad XVI a. viduryje LDK gyveno apie 8–10 tūkst. žydų. 1623 m. susikūrė savarankiškas LDK kahalų Vaadas (taryba), kuris sprendė bendriausius LDK žydų gyvenimo klausimus, reguliavo santykius su valdžia, rūpinosi valstybinių mokesčių paskirstymu tarp bendruomenių, mokslo bei kitais klausimais, leido privalomas žydų gyvenimo taisykles ir stebėjo, kad nebūtų priimti antižydiški įstatymai.

Sunkiais LDK momentais žydai neretai kartu su kitais gyventojais gindavosi apsuptuose miestuose. „1654 m. vasarą, kai Maskva pradėjo savo didįjį brovimąsi į Lietuvą, Vilniaus žydai po savo raudona vėliava, apvedžiota baltais dryžiais ir turinčia hebraišką įrašą, sutelkė 130 savanorių; jie siuntė ir savo žvalgų prieš rusus. Tai savo atsiminimuose yra rašęs valdovo Vladislavo Vazos gydytojas (Motiejus Vorbek-Lettovas – E.M.)” (16).

Oficialiais, bet, manoma, labai sumažintais duomenimis, 1676 m. LDK gyveno apie 32 tūkst. žydų (ypač daug jų atbėgo į Lietuvą XVII a. viduryje iš Ukrainos, gelbėdamiesi nuo masinių žudynių, kurias vykdė kazokų sukilėliai), o XVIII a. pabaigoje LDK (maždaug dabartinėse Lietuvos ir Baltarusijos teritorijose) jų jau gyveno apie 250 tūkst. Manoma, kad nuo XVII a. pabaigos Abiejų Tautų Respublikoje (bendroje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje) gyvenusi žydų bendruomenė buvo didžiausia Europoje, o nuo XVIII a. vidurio – ir pasaulyje. Lietuvoje taip pat pasitaikydavo žydų pogromų (pvz., XVII a. įvykę Vilniuje ir Šiauliuose), ir čia jie buvo kaltinami ritualinėmis žmogžudystėmis bei kitomis nuodėmėmis, bet žydų persekiojimas nebuvo įgavęs tokio masto kaip kitose valstybėse. Vis dėlto kai kada dar bandoma idealizuoti to meto žydų, gyvenusių LDK, padėtį.

Iš pateiktų skaičių atrodytų, kad Lietuvoje, palyginti su kitomis valstybėmis, žydams įsikurti ir gyventi buvo sudarytos pačios geriausios sąlygos. Taip gali pasirodyti tik iš pirmo žvilgsnio, bet ši žydų gerovė rėmėsi valdovų privilegijomis, tiksliau, žydai buvo išskirti iš kitų gyventojų grupių ir nuolat globojami. Viena vertus, tokia jų privilegijuota padėtis (nors žydus bajorija ir niekino, o daugelis jų gyveno labai vargingai) kėlė kitų gyventojų nepasitenkinimą, kita vertus – izoliavo žydus, vertė gyventi uždarei savyse bendruomenėse ir trukdė integruotis į visuomenę (tuo tarpu toks procesas pamažu vyko kitose Vakarų Europos valstybėse). Šios aplinkybės ir

kalbiniai bei religiniai skirtumai, taip pat minėtieji įvairūs prietarai, žydus atsiviję iš Europos, vertė juos jaustis Lietuvoje svetimais. Nors, kaip rašo Lietuvos žydų istorikas Solomonas Atamukas, „laikui bėgant, kartu gyvenant 500 metų, vieniems ir kitiems jis (žydų ir lietuvių gyvenimas) darėsi suprantamesnis ir įprastesnis, tai neišvengiamai tirpdė nacionalinį psichologinį svetimumą [...] Išimtinis verslo ir socialinio statuso pobūdis neleido jiems (žydams – E.M.) susimaišyti su vietos gyventojais. Bet jie negalėjo nutautėti ir dėl to, kad valstiečių luomas jiems buvo per žemai, o šlėkta – bajorija (Lietuvoje ir Lenkijoje) – nepasiekiamo, per aukštai. Miestuose jų pikti ūkiniai varžovai buvo krikščionys; vieni kitus jie laikė priešais. Taigi žydai ūkiniu požiūriu savaip buvo atskirti nuo aplinkos, o nesusilieję ūkiškai, negalėjo susilieti taip pat kultūriniu bei etniniu atžvilgiu. Vakarų Europoje pirmiausia išnyko ūkinis žydų išskirtinumas ir atskirumas - atsirado ir plėtojosi kultūrinis bei kalbinis nutautėjimo protrūkis. Istorikai susidūrė ištisa priežasčių grandinė, vienur skatinusi susiliejimą su vyraujančiomis tautomis, jų ūkiu, kultūra, gyvenimu, iš dalies net tikiyba, o kitur – neskatinusi”(1).

1795 m. trims kaimynėms sunaikinus Abiejų Tautų Respubliką, Lietuva su visais joje gyvenusiais žydais atiteko Rusijos imperijai. Čia jie neteko savo privilegijuotos padėties, carinės valdžios buvo ujami bei niekinami. Žydai buvo paskelbti caro pavaldiniais ir jiems buvo įvesta „sėslumo riba“, t. y. nustatyta Rusijos imperijoje teritorija, į kurią pateko ir Lietuva, kurioje buvo leista gyventi žydams; uždrausta verstis žemdirbyste, įvesta daug kitų apribojimų. Buvo bandoma įvairiomis teisinėmis ir prievartos priemonėmis pertvarkyti jų gyvenimą, juos integruoti į Rusijos visuomenę, o vėliau – asimiliuoti. Ypač sunki buvo rekrūtų prievolė, nes į kariuomenę rinko net žydų berniukus, o ten, neištvėrę labai sunkių sąlygų, daug jų žūdavo. Nuo XIX a. vidurio, kai Rusijoje buvo pradėtos įgyvendinti liberalios reformos, žydų gyvenimo sąlygos šiek tiek pagerėjo, bet Rusija atsisakė pripažinti žydų politinį lygiateisiškumą, nors daugelyje Europos šalių šis principas buvo visuotinai pripažįstamas. 1881 m., po caro Aleksandro I nužudymo, per Rusiją nusirito žydų pogromų banga, bet Lietuvos ji nepasiekė.

Lietuvos žydų dvasinis ir kultūrinis gyvenimas tuo metu klestėjo, nors Rusijos valdžia nuolat juos persekiojo, XIX a. viduryje „Vilnius greta Varšuvos tapo visuotinai pripažintu didžiausiu žydų tautinės dvasinės kultūros

ir literatūros centru Rytų Europoje, tikra Lietuvos Jeruzalė” (1). Tačiau tiek lietuvių, tiek žydų gyvenimo sąlygos buvo labai sunkios, todėl tik iki 1897 m. į JAV emigravo apie 55 tūkst. lietuvių ir beveik 40 tūkst. žydų, o 1896–1914 m. iš 252,6 tūkst. emigrantų žydų buvo 33,8 tūkst. (13,4 proc.). Dabartinės Lietuvos teritorijoje 1897 m. buvo 2,77 mln. gyventojų, lietuviai sudarė apie 67,2 proc., žydai – 12,9 proc. (apie 350 tūkst.), lenkai, rusai ir kiti – 19,9 proc. Dešimtys tūkstančių žydų iš Lietuvos pasitraukė arba buvo išvaryti Pirmojo pasaulinio karo metais besitraukiančios rusų kariuomenės. Žydai vyravo to meto Lietuvos pramonėje (daugiausia jie buvo amatininkai ir darbininkai) bei prekyboje, o augant ir lietuvių ekonominėms galimybėms tai kėlė įtampą tarp abiejų tautų.

Pasak teisininko ir istoriko Augustino Janulaičio, „žydai nuolat turėjo būti tarp kūjo ir priekalo” (17), nes rusų valdžia juos laikė nepatikimais elementais, galimais išdavikais, o lietuviai – rusų padlaižiais bei konkurentais. Bet, anot S. Atamuko, „Duomenys apie lietuvių-žydų ir žydų-lietuvių kasdienius santykius buityje ir apie jų kultūrinius dvasinius santykius rodo, kad abi tautos patyrė daug vienodų skriaudų. Jos kovojo dėl savo pilietinio ir tautinio lygiateisiškumo [...], nors tiek lietuvius, tiek žydus slėgė ta pati Rusijos caro patvaldystė, jos antilietuviška ir antižydiška politika, jos pastangos surusinti abi tautas. Dėl šių ir kitų priežasčių tarp lietuvių ir žydų iš esmės nebuvo gilių ir neįveikiamų prieštaravimų” (1).

Vis dėlto, atrodo, XIX a. antroje pusėje Lietuvoje pradėjo reikštis antisemitizmas, kuris skyrėsi nuo antijudaizmo, priešiškamą žydams grindusio religiniais motyvais. Šis reiškinys buvo būdingas daugeliui Vidurio ir Rytų Europos tautų, nes šiuo laikotarpiu sustiprėjo jų tautinio atgimimo ir išsivadavimo iš svetimųjų priespaudos judėjimai, politikoje ir ekonomikoje pagrindinių pozicijų ėmė reikalauti vietinė buržuazija. Šių „tautinių sąjūdžių ideologai žydus ima laikyti labai apsukriu kolektyviniu konkurentu. Norint garantuoti savo tautos tapsmą, žydus būtina nugalėti įnirtingoje konkurencinėje kovoje. Tokia galvosena vadovaujantis priešiškus žydams vis dažniau pagrindžiamas ekonominiais ir rasistiniais motyvais” (20, V.Sirutavičius). Beje, antisemitizmas, atsiradęs kaip tik XIX a. antrojoje pusėje, buvo būdingas ne tik Vidurio ir Rytų, bet ir Vakarų Europai. Šiuo laikotarpiu atrodė, kad Vakarų Europos šalyse žydai jau asimiliuojasi su vietinėmis tautomis, bet „Žydų klausimas”, deja, neišnyko, tik „iš valstybinės teisinės problemos jis virto visuomenine problema” (1). Žydai buvo kalti-

nami siekimu įsiviešpatauti visose gyvenimo sferose ir net visame pasaulyje, liberalių, demokratinių ir komunistinių idėjų skleidimu, sąmokslų ir revoliucijų organizavimu.

Antisemitizmas tuo metu buvo prilygintas mokslui, t.y. pirmą kartą bandyta „moksliskai“ aiškinti, kad antižydiškumas turi „realų pagrindą“. Taip palaiapsniui buvo pereita prie rasinių teorijų, žydus priskiriant žemesnei, nevisavertei rasei, vėliau – prie nacionalsocializmo ideologijos. Nuolatiniai žydų persekiojimai ir tai, kad jie neturėjo savo vietos pasaulyje, kur galėtų prisiglausti, žydų tautą vertė ieškoti išeities. XIX a. pabaigoje kilo sionistų judėjimas, kuris skelbė, kad žydai senojoje tėvynėje Palestinoje turi sukurti savo valstybę. Deja, šią idėją jiems pavyko įgyvendinti tik po Antrojo pasaulinio karo, kai buvo išžudyta didelė tautos dalis.

Natūralu, kad gausėjanti lietuvių buržuazija ir inteligentija siekė stiprinti tautinio kapitalo pozicijas ekonomikoje: steigti gamyklas, parduotuves, dirbtuves, bankus ir kooperatyvus, kuriuose vyrautų lietuviškas kapitalas. Tačiau šiuos pažangius siekius lydėjo tautinis ir religinis nepakantumas, daugiausia nukreiptas prieš žydus. Kildavo nepasitenkinimo, skambėjo raginimų atimti iš žydų prekybos verslą, vyti iš kaimų, su jais neprekiuoti, pirkti tik pas lietuvius ir pan. Žydai, aišku, stengėsi išsaugoti savo verslus, o tai dar labiau skatino konfrontaciją.

Pasitaikė ir žydus užtariančių balsų, bet nemažai tautinio lietuvių atgimimo veikėjų juos vaizdavo kaip atėjūnus, parazitus, besigviešiančius lietuvių turto (pvz., Vincas Kudirka). Žydai buvo nemėgiami dar ir dėl to, kad nemažai žydų, norėdami įsiteikti valdžiai ir ieškodami jos užtarimo bei siekdami išlaikyti ekonomines pozicijas, pritarė rusifikavimo politikai ir taip tapo carinės imperijos valdžios įrankiais. Kartu paprasti žmonės suprato, kad be žydo neišsiversi, nes jis per amžius buvo patikimas kaimynas ir nepakeičiamas tarpininkas sprendžiant ekonominius reikalus. Be to, žydai ir lietuviai buvo savotiški sąjungininkai (nors ir dėl skirtingų priežasčių) dėl prieš lenkus nukreiptos bendros nuostatos (tiek tuo metu, tiek vėliau – tarpukariu). Matyt, dėl visų šių priežasčių tuo metu Lietuvoje nebuvo žydų pogromų, nors daugelyje kitų Rusijos imperijos dalių jie kildavo vienas po kito. XX a. pradžioje žydai ir lietuviai gana sėkmingai bendradarbiavo, siūlydami bendrus kandidatus į Rusijos Dūmą ir ten keldami į viešumą lietuvių ir žydų problemas, o taip pat veikdami išvien prieš lenkus.

Tarpukario laikotarpis (1919–1939)

Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui ir sudarius Versalio sutartį, kuri, jos sudarytojų nuomone, turėjo užtikrinti amžiną taiką Europoje, lauktosios ramybės nebuvo. Ši sutartis neišsprendė senų tarpvalstybinių ir tautinių ginčų, o dar įžiebė naujų. Per dvidešimt tarpukario metų Europoje didėjo nestabilumas ir įtampa tarp tautų ir valstybių, todėl žydų padėtis tapo dar netikresnė, nors iš pirmo žvilgsnio galėjo atrodyti, jog ši tauta pagaliau galės suklestėti. Bet tuo metu, be visų anksčiau įsišaknijusių prieštarių, „buvo atsiradusi nauja priešiško priežastis – žydų tapatinimas su bolševizmu” (18). Tokio požiūrio plitimas skatino gana aktyvus jų dalyvavimą įvairių šalių komunistų partijose, nesigilinant, kad absoliuti dauguma žydų revoliucionierių buvo vadinamieji „nežydiški žydai” (18), nutraukę ryšius su judaizmu bei tautinėmis tradicijomis. „Labiausiai žydai pasižymėjo Rusijoje, kur jie buvo itin išpūdingai susiję su revoliuciniu teroru [...] Daugiau nei kas nors kitas, Trockis simbolizavo bolševizmo prievartą, demonišką jėgą ir ryžtą uždegti pasaulį. Daugiau nei kas nors kitas jis buvo atsakingas už paplitusį žydų tapatinimą su revoliucija [...] Tragišką gyvenimo ironiją vainikuoja tai, kad paprasti Rusijos žydai visiškai nepasipelnė iš revoliucijos [...] Faktiškai žydų prekybai tapo pagrindinėmis Lenino bendros „asocialių grupių” teroro politikos aukomis [...] Tiesa, žydai pasižymėjo bolševikų partijos aukščiausiose pakopose bei eilinių gretose: partiniuose suvažiavimuose 15–20 procentų deputatų sudarė žydai. Bet jie buvo nežydiški žydai [...] Žydai, ypač komunistų partijos viduje, sudarė neproporcingai didelę Stalino aukų dalį” (18).

Deja, pasaulis mažai žinojo apie žydų padėtį Sovietų Sąjungoje, apie čia jiems gresiantį pavojų. Kaip ir anksčiau, buvo manoma, kad bene svarbiausi bolševizmo rėmėjai yra žydai ir kad jų konfliktai su „nežydiškais žydais” yra tik priedanga, maskuojanti viso pasaulio žydų sąmokslą. Ši dar XIX a. pabaigoje sukurta „pasaulio žydų sąmokslas” teorija jau seniai paneigta: mokslškai įrodyta, kad tai – antisemitų klastotė. Vis dėlto ji sėkmingai gyvavo per visą XX a., o kai kur tebegyvuoja iki šiol.

Tenka pripažinti, kad antisemitizmas didesniu ar mažesniu mastu reiškėsi tarpukario Europoje ir visame pasaulyje. Bijant jo paastrėjimo ir netgi neramumų, buvo ribojama žydų emigracija į Palestiną, Didžiąją Britaniją ir Jungtines Amerikos Valstijas, ypač tuo metu, kai žydams labiausiai to

reikėjo, t. y. Vokietijoje atėjus į valdžią Hitleriui bei karo metais. Taigi žydai atsidūrė tarsi tarp dviejų ugnių: juos puolė bolševikai kaip visuomeninei nenaudingus asmenis, t.y. buržujus, kiti (čia labiausiai pasižymėjo nacistai) – kaip bolševikus.

Atskirai reikia aptarti Vokietijoje klestėjusį antisemitizmą, nes būtent šioje XX a. pirmoje pusėje ekonomiškai, kariškai ir kultūriškai stipriausioje Europos šalyje subrendo, buvo teoriškai pagrįstas, suplanuotas, pradėtas ir perneštas į kitas šalis žydų tautos genocidas.

Nors šia tema prirašyta galybė knygų, iki šiol ne iki galo išaiškintos priežastys, dėl kurių antisemitizmas taip įsigalėjo šioje tuo metu labiausiai išsilavinusioje pasaulio šalyje. Stebina ir tai, kad iki pat Hitlerio atėjimo į valdžią 1932–1933 m. žydai Vokietiją laikė labiausiai jiems tinkama gyventi šalimi dėl ten vyraujančios tvarkos, pagarbos mokslui ir darbui. Labai svarus žydų indėlis į XIX ir XX a. Vokietijos mokslą, ekonomiką, kultūrą. Niekur kitur žydai taip nebuvo persiėmę gyvenamosios šalies kultūra kaip Vokietijoje. Absoliuti Vokietijos žydų dauguma rėmė savo šalį Pirmojo pasaulinio karo metais, apie 100 tūkst. žydų kariavo vokiečių kariuomenėje, 12 tūkst. iš jų žuvo. Aišku, ir tuo metu šioje šalyje buvo nemažai antisemitizmo reiškinių (pvz., to meto Vokietijos kariuomenėje labai retai pasitaikydavo karininkų žydų), bet tokie atvejai buvo kontroliuojami, nes griežtai laikytasi įstatymų. Tačiau Vokietijai, XX a. pradžioje pasiekusiai galybės viršūnę, pralaimėjus Pirmąjį pasaulinį karą, reikėjo surasti kaltininką. Be to, karas iki tol labai tvarkingoje šalyje pagimdė nevirtę ir prievartą, kurios ėmėsi tiek kairieji, tiek dešinieji. Ypač antižydiškas nuotaikas kurstė įvairūs bandymai (kaip ir Rusijoje) nuversti tuometinę valdžią, nes juos organizuojant ir įgyvendinant nemažą vaidmenį suvaidino Vokietijos žydai (Roza Liuksemburg ir kt.). Susiklosčiusia situacija sėkmingiausiai pasinaudojo iš Austrijos kilęs Pirmojo pasaulinio karo dalyvis, Vokietijos kariuomenės kareivis Adolfas Šiklgruberis – Hitleris. Jo buitinis antisemitizmas, būdingas nemažai to meto Austrijos ir Vokietijos visuomenės daliai, po pralaimėto karo virto tikra neapykanta žydams. Dar 1922 m., pačioje savo politinės karjeros pradžioje, jis pareiškė: „Sunaikinti žydus būtų mano pirma ir pagrindinė užduotis” (18). Neapykantą sustiprino „žydų-bolševikų Rusijos” baimė, nes „naujaisiais laikais Vokietija, o ypač Prūsija labiau už viską bijojo rusų grėsmės” (18). Hitleriui kažkaip pavyko apžavėti ir pasitelkti į pagalbą daugumą Vokietijos mokytojų, studentų, jį palaikė

profesūra ir, kas ypač svarbu, Vokietijos biurokratija, t.y. valstybės tarnautojai, kurie sukūrė puikiai veikiančią naikinimo mašiną. O kai ji parėmė ir dauguma žiniasklaidos, patraukti antisemitizmo idėjomis daugumą vokiečių jau nebuvo sunku. Tuo labiau kad Vokietijos kairieji, tarp kurių žymiausių vadų buvo nemažai žydų, padarė daug neapgalvotų ir net antivalstybinių pareiškimų, kuriuos sėkmingai savo antižydiškai propagandai panaudojo naciai, tvirtindami, jog dėl žydų išdavysčių Vokietija pralaimėjusi karą, kad ir toliau žydai komunistai griauną šalį. Jie buvo kaltinami įvairiomis būtomis ir nebūtomis nuodėmėmis. Įsidėmėtina, kad 1932 m. rinkimuose į Vokietijos parlamentą, kai naciai surinko daugiausiai balsų, trečioje vietoje likę komunistai gavo 100 vietų, bet tarp išrinktųjų deputatų nebuvo nė vieno žydo. Kad ir kaip ten būtų, nacistai, ko gero, nebūtų prasimušę į valdžią, jei ne 1928–1932 m. Didžioji pasaulio ekonomikos krizė, Europoje labiausiai palietusi Vokietiją ir sudariusi palankias sąlygas nacių demagogijai suklestėti.

Per visus dvylika Hitlerio valdymo metų Vokietijoje prieš žydus buvo vykdoma dvejopa prievarta. Pirmuosius šešerius taikos metus buvo naudojama nevaldoma gaivališku masių prievarta (garsusis 1938 m. pabaigoje vykęs žydų pogromas „Krištolinė naktis“), buvo padėti ir planingos, reguliuojamos prievartos, išreikštos įstatymais ir policijos valdžia, pagrindai. Per likusius šešerius karo metus buvo vykdoma planinga valstybinė žydų naikinimo politika, bet pasitaikydavo ir neplanuotų pogromų. Jei iki karo buvo įrodinėjama, jog žydai per amžius apgaudinėjo vokiečius, todėl teisėtai galima iš jų atimti nuosavybę ir ją gražinti teisėtai savininkei – Vokietijai, tai prasidėjęs karas tarsi patvirtino nuo 1939 m. sausio mėn. Hitlerio skelbiamą „tiesą“ – jei prasidės karas, jis bus tarptautinio žydų sąmokslu pasekmė. Ir kai karas kilo, Hitleris dėl visų mirčių ir nelaimių apkaltino žydus, o tai reiškė, kad žydai neturi jokios teisės gyventi. Hitleris daug kartų tvirtino, kad karas paspartins „galutinį žydų klausimo sprendimą“. Tai reiškė jų sunaikinimą ne tik Vokietijoje, bet ir visoje Europoje. Be iki karo priimtų įvairių antisemitinių nutarimų ir įstatymų, prasidėjus karui, spaudimas nuosekliai ir sparčiai didėjo – žydams įvesta komendanto valanda, uždrausta naudotis telefonu, sumažintas maisto davinys, nuo 1941 m. rudens visi žydai privalėjo nešioti geltonas šešiakampes Dovydo žvaigždes ir t.t. Bet tai dar nebuvo Galutinis sprendimas. Pirmasis jo etapas prasidėjo 1940 m., kai okupuotos Lenkijos žydai buvo suvaryti į getus ir pradėti alin-

ti nepakeliamu darbu, verčiami dirbti nuo aušros iki sutemų be poilsio dienų, duodant maisto tik gyvybei palaikyti. Tokiomis sąlygomis nuo išsekimo jie masiškai mirdavo. Bet Hitleriui toks Galutinio sprendimo įgyvendinimo būdas atrodė per lėtas ir jis pasiryžo suplanuoti ir surengti masines visos Europos žydų žudynes. Joms pradžią davė 1941 m. birželio 22 d. Vokietijos įsiveržimas į Sovietų Sąjungą.

Tuo tarpu, subyrėjus Rusijos ir Vokietijos imperijoms ir 1918 m. atkūrus Lietuvos valstybingumą, į atkuriamąjį darbą įsitraukė ir Lietuvos žydai. Žinodami, kad antisemitizmas kaimyninėse didžiosiose valstybėse žymiai labiau suvešėjęs nei Lietuvoje, jie gana palankiai priėmė ir palaikė pačią Lietuvos valstybės idėją, nes lietuvių atgimimo veikėjai, atmindami daugiautės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtį, pažadėjo žydams, „kaip ir kitoms mažumoms, pilietinį lygiateisiškumą, plačią kultūrinę autonomiją“ (1), nes norėjo užsitikrinti jų paramą sprendžiant ginčus su lenkais bei kitais kaimynais.

Jau 1919 m. Lietuvoje buvo įkurta Žydų reikalų ministerija (kad žydų bendruomenė padėtų lietuviams spręsti Vilniaus klausimą). Žydai dalyvavo Valstybės Tarybos, Steigiamojo seimo ir kitų seimų veikloje bei kituose valstybės kūrimo darbuose. 1918–1923 m. Lietuvos kariuomenėje tarnavo daugiau kaip 3 tūkst. žydų, tarp kurių nemažai buvo savanorių, dalyvavusių Nepriklausomybės kovose, daug iš jų apdovanotų ordiniais ir medaliais. Buvo ir žuvusių mūšio lauke, karininkų, karo gydytojų. Žydai aukėjo didelės lėšas Lietuvos gynimo fondui. „Pirmojoje Lietuvos karo mokyklos karininkų laidoje buvo šeši žydai [...] Lietuvos kariuomenės vadas generolas Silvestras Žukauskas pažymėjo, kad žydai sąžiningai kovojo dėl Lietuvos laisvės ir ant Tėvynės aukuro sudėjo savo aukas, tai rodė jų, lygiateisių piliečių, gilų pareigos jausmą“ (1). Ypač aktyviai Lietuvos žydai rėmė lietuvių siekius Paryžiaus taikos konferencijoje susigrąžinti Vilnių ir jo kraštą bei daug pasidarbavo įvairiose šalyse, kad būtų pripažinta Lietuvos valstybė.

Iš pradžių žydams Lietuvoje buvo suteikta išskirtinė, palyginti su kitomis Europos šalimis, kultūrinė autonomija, bet nuo 1923 m., silpnėjant valstybėje demokratinėms ir liberalioms raidos tendencijoms, ši autonomija palaipsniui buvo siaurinama. Galiausiai po kelerių metų autonomija išliko tik socialinėje, religinėje ir švietimo sferose. Deja, po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo Lietuva, kaip ir kai kurios kitos regiono valstybės,

pasuko autoritarinio valdymo ir tautinės valstybės kūrimo keliu. Minėtasis litvakų istorikas S. Atamukas rašo: „Išmintingai ieškant vykusio istorijos iškeltos problemos sprendimo, buvo galima rasti būdą, naudingą ir vieniems, ir kitiems. Bet pažymėtina, kad išeitis priklausė nuo lietuvių. Savo valstybėje lietuvių tauta buvo valdančioji ir vyraujanti tauta, kurios vadovybei teko didžiausia atsakomybė už gyvenusių joje mažumų lygiateisiškumą ir gerovę” (1). Dar pridurčiau, kad Lietuvos vadovybė buvo atsakinga už šalies pilietinės visuomenės formavimą, už tai, kad visi jos gyventojai pajustų ir suvoktų, jog čia yra jų valstybė, kad jaustųsi lygiateisiai ir saugūs. Gaila, bet to nebuvo pasiekta. A. Smetonos autoritarinis režimas sukūrė atmosferą, kuri buvo „ganėtinai palanki priimti bet kokią antidemokratinį režimą iš šalies arba bent jau nesipriešinti ir nesukurti jokios rimtesnės alternatyvos jam” (11). Kaip žinome, 1940–1941 m. taip ir atsitiko.

Nors Pirmosios Lietuvos Respublikos laikais žydai sėkmingai plėtojo savo kultūrą, ženkliai prisidėjo prie Lietuvos kultūros ir ekonomikos stiprinimo, kartu su kitais piliečiais atlikdavo karo tarnybą Lietuvos kariuomenėje, bet valdžia pamažu stūmė žydus iš ekonominių pozicijų ir valstybinių įstaigų, ne visada jiems sudarė lygias konkurencijos sąlygas. Tai buvo daroma apdairiai, kad nenukentėtų šalies ekonomika. Buvo pradėtos kurti grynai lietuviškos verslo įmonės. Per savo spaudą verslininkai ėmė nuolat propaguoti antižydiškas nuotaikas, netgi su rasistiniu atspalviu, o tai savo ruožtu stabdė prasidėjusį žydų suartėjimo su lietuvių kultūra procesą. Prieš tokius antisemitinius straipsnius bei kitas panašias apraiškas labai griežtai pasisakė Prezidentas Antanas Smetona ir Vyriausybė, todėl porą metų (iki 1938 m. pabaigos) antisemitizmo reiškinių sumažėjo. Be abejo, antisemitizmas visuomenėje plito ir dėl gan aktyvaus žydų, dalyvavimo pagrindinėje antivalstybinėje Lietuvos komunistų partijos veikloje, kuriai praktiškai buvo vadovaujama iš Maskvos. Kaip rašo prof. Zenonas Ivinskis, lietuvių nepasitenkinimą kėlė ir žydiškos krautuvių iškabos, ir žydų nenoras mokytis lietuvių kalbos valstybės gyvavimo pradžioje (16). Nieko nepaisydami „žydai „mūru” stojo už Lietuvą 1938 m. Lenkijos ultimatumo, taip pat 1939 m. Klaipėdos krizės dienomis” (28).

Retkarčiais Lietuvoje pasitaikydavo antižydiškų išpuolių, žydų parduotuvių niokojimo ar net nedidelių pogromų (pvz.: 1929 m. Kauno priemiestyje, Vilijampolėje, per naktį buvo sumušta keliasdešimt žydų; 1939 m. antisemitinės riaušės vyko Leipalingyje). Iš Vokietijos, atėjus į valdžią Hitle-

riui, atsklidusi antisemitinė propaganda darė nemažą poveikį lietuvių studentijai ir net daliai inteligentijos. Ir „buityje žydai neretai patyrė, kad lietuviai jiems jaučia antipatiją, pavydą, mėgsta iš jų pasišaipyti. Tai iš dalies buvo galima paaiškinti tam tikrais uždaro žydų gyvenimo bruožais, geresniu gyvenimo tvarkymu. Bet Lietuva buvo tarp tų nedaugelio Rytų Europos šalių, kur išpuoliai prieš žydus iš esmės daugiausiai būdavo vietinio pobūdžio, kur žiaurių masinių pogromų nebuvo” (1). Pagal JAV lietuvių kilmės istoriką Saulių Sužiedėlį, „neteisinga būtų tvirtinti, kad nepriklausomybės metais Lietuvos žydų bendruomenė buvo sistemingai diskriminuojama. Lietuvos Respublika nepriėmė nei vieno antisemitinio įstatymo, be to, finansiškai rėmė žydų religinį bei kultūrinį gyvenimą” (25). Žydų padėtį to meto Lietuvoje panašiai vertina ir anglų istorikas Paulas Johnsonas: „Didelė žydų bendruomenė ten buvo galbūt laimingiausia Europoje per visą tarpukarį” (18). Lietuvos valdantieji sluoksniai bei daugumas žymiausių politinių ir religinių veikėjų stengėsi stabdyti antisemitizmo plitimą, suprato ir skelbė, kad žydų ir lietuvių siekiai yra panašūs, kad jie turi bendrą tikslą – išsaugoti nepriklausomą ir stabilią Lietuvos valstybę. Matyt, to nepakako, nes antisemitizmo sėkla gražiai sudygo ir suvešėjo Antrojo pasaulinio karo metais, bet didžiausia paskata jai suvešėti buvo 1940-1941 m. sovietinė okupacija ir aneksija.

LIETUVOS TRAGEDIJA

Pirmoji sovietinė okupacija

1939 m. rugpjūčio 23 d. Sovietų Sąjunga ir nacistinė Vokietija sudarė Nepuolimo sutartį (vadinamąjį Molotovo-Ribbentropo pakta), kuria pasidalijo įtakos sferomis dalį Vidurio Europos: Vokietijai atiteko Vakarų Lenkija ir Lietuva, o SSRS – Rytų Lenkija, Latvija, Estija ir Suomija. Taip buvo atvertas kelias Antrajam pasauliniam karui, kurį netrukus (1939 m. rugsėjo 1 d.) pradėjo Vokietija. Pirmoji auka buvo Lenkija. Po keliolikos dienų (rugsėjo 17 d.) ją užpuolė ir SSRS. Sutriuškinusios Lenkiją, abi šalys agresorės rugsėjo 28 d. pasirašė SSRS ir Vokietijos sienų nustatymo ir draugystės sutartį, pagal kurią Vokietija už dalį Lenkijos Sovietų Sąjungos įtakos sferai perleido Lietuvą (išskyrus dalį Suvalkijos).

Prasidėjęs karas Lietuvos tiesiogiai iš karto nepalietė, bet iš Lenkijos į ją pradėjo plūsti karo pabėgėliai, tarp kurių buvo ir apie 15 tūkst. žydų. Dar apie 75 tūkst. žydų atsidūrė Lietuvoje, kai spalio mėn. Sovietų Sąjunga už tai, kad į Lietuvą pagal abiejų šalių sutartį būtų įleisti Raudonosios armijos daliniai, perdavė Lietuvai Vilnių ir dalį Vilniaus krašto. Taip bendras Lietuvos žydų skaičius padidėjo maždaug iki 240 tūkst. Vilniaus bei visos Lietuvos žydai pareiškė, jog išsipildė jų ir lietuvių senas troškimas, – Vilnius grąžintas Lietuvai – ir paragino visus žydus dirbti jos labui. „Vilnius žydai, išvengę hitlerinės okupacijos (ir mėnesį kentę sovietinės okupacijos siaubą – E.M.), buvo patenkinti, kad atsidūrė Lietuvos sudėtyje ir patyrė jos prieglobstį bei rūpinimąsi. Vilnijuje, be lietuvių, jie buvo lojaliusi Lietuvos Respublikai, gyvybiškai suinteresuoti jos nepriklausomybe ir neutralumu”(1).

Lietuvos valdžia, iš pradžių laviravusi ir bandžiusi Vilnijuje palaikyti gerus santykius su tautinėmis mažumomis, vėliau pradėjo vykdyti „kietos rankos” politiką (pvz., įstaigose neapgalvotai ir iš karto ėmė reikalauti bendrauti lietuvių kalba, taip išstumdamą nespėjusius per trumpą laiką ją išmokyti, proteguoti lietuviškas firmas ir pan.) ir taip atstūmė kitataučius.

Deja, tiek Vilniuje, tiek ir likusioje Lietuvos dalyje lietuvių valdžia nebeilgai gyvavo. 1940 m. birželio viduryje Sovietų Sąjunga, vadovaudamasi Molotovo-Ribbentropo pakto dvasia, paskelbė Lietuvai ultimatumą, šiai neišdrįsus pasipriešinti ir jį priėmus, ją okupavo, o po pusantro mėnesio (rugpjūčio 3 d.) ir aneksavo, t.y. prijungė prie SSRS.

Neabejotina, kad dėl Lietuvos nepriklausomybės praradimo labiausiai kalti du agresoriai – SSRS ir Vokietija, bet reikia turėti galvoje, kad ir pačioje Lietuvoje dėl keliolika metų trukusio autoritarinio A. Smetonos valdymo tam susidarė gana palankios sąlygos, nes daugumą gyventojų buvo apėmusi gili politinė ir moralinė krizė. Taip ir nespėjo susiformuoti šalyje pilietinė visuomenė, kuri pavojaus akimirką susitelktų ir stotų ginti valstybės, nes visą laiką buvo diegiama mintis, kad valstybės saugumu ir ateitimi pasirūpins Tautos vadas (A. Smetona), o paprasti piliečiai turi tik sąžiningai dirbti ir rūpintis savimi. Užteko kelių ultimatumų (1938 m. Lenkijos, 1939 m. Vokietijos, 1940 m. SSRS), kurie nuolankiai buvo priimti, ir visuomenė buvo dezorganizuota. Praktiškai nei politikai, nei kariškiai, nei inteligentija, nei likusioji visuomenės dalis beveik nesiėmė jokių priemonių, kurios būtų padėjusios išgelbėti valstybę ar bent jau garbingai pasipriešinti agresoriams. Absoliuti dauguma tylėjo ir nieko nedarė, tikėdamasi, kad problema išsprendžs savaime arba ją išsprendžs kiti.

Taip ir įvyko – problemą išsprendė kiti, bet ne taip, kaip tikėtasi. Matyt, reikia sutikti su šiais S. Atamuko samprotavimais: „Priverstinis ir laisvus žydų bei lietuvių veiksmus noromis nenoromis diktavo karo aplinkybės ir galimos tolesnės jo pasekmės kraštui bei jiems patiems. Susidariusiomis sąlygomis absoliuti visų šalies tautybių žmonių dauguma rinkosi ne tarp socializmo ir kapitalizmo, ne tarp nepriklausomos Lietuvos valstybės ir socialistinės Tarybų Lietuvos, inkorporuotos į Tarybų Sąjungą, o tarp galimybių tapti karo lauku arba išvengti jo ir baisių jo pasekmių” (1). Tokioms trumparegiškoms viltims nebuvo lemta išsipildyti, nes karo išvengti vis tiek nepavyko, o jo pasekmės tiek žydams, tiek lietuviams, ko gero, tapo dar skaudesnės, negu būtų buvusios, jei būtų bandyta garbingai pasipriešinti. Tada gal nors tokios neapykantos žydams, atsiradusios dėl nevisavertiškumo komplekso, kad pasiduota be kovos, iš lietuvių pusės būtų išvengta. Todėl, teigia Liudas Truska: „Akivaizdu, jog Lietuvos okupaciją lėmė Maskvos ir Berlyno sandėris, o už gėdingąją 1940 m. kapituliaciją (kad nei ginklu, nei politiškai nebuvo ginama nepriklausomybė, nepareikš-

tas protestas [dėl ultimatumo – E.M.], neįvardyta agresija, teisinami okupantai [t.y. valdžia skelbė, kad ateina draugiška kariuomenė – E.M.] atsakomybė tenka tuometinei politinei bei karinei Lietuvos vadovybei, kurioje nebuvo nė vieno žydo” (28).

Sovietiniai okupantai iš karto ėmėsi tvarkytis kaip savo namuose: suminėjo jiems nepalankius žmones, primetė savus įstatymus, atiminėjo turta, persekiojo kitaminčius, pradėjo masiškai tremti Lietuvos inteligentiją, ūkininkus, verslininkus ir kt. Visa tai atvėrė žmonėms akis ir padėjo suvokti, kur gali nuvesti neveiklumas ir nesirūpinimas bendru reikalu – valstybe, bet buvo per vėlu. Tada pradėta ieškoti kaltininkų, o tokių visada lengviausia rasti ne tarp savųjų, bet tarp kitataučių, šiuo atveju – žydų. Daugiausia jiems ir buvo suversta kaltė dėl Lietuvoje organizuotų komunistinių sąmokslų, priekaištauta, jog jie džiaugsmingai su gėlėmis sutiko okupantus, dirbo okupaciniuose valdžios bei represiniuose organuose, kad rėmė sovietinimo politiką, atiminėjo lietuvių turta, aktyviai dalyvavo suimant, kankinant ir tremiant lietuvius. Žydai buvo tapatinami su komunistais ir tu remiantis kaltinami pražudę Lietuvą. Pažvelkime, ar šie kaltinimai buvo pagrįsti.

Pirmiausia reikėtų žinoti, kiek žydų dalyvavo Lietuvos komunistų partijos ir okupacinės valdžios bei represinių organų veikloje. Taip, to meto Lietuvos komunistų partijoje, kuri buvo antikonstitucinė ir veikė svetimos valstybės interesų naudai, o okupavus šalį tapo marionetine okupantų organizacija, buvo neproporcingai daug žydų (kaip ir rusų), palyginti su jų bendru skaičiumi tarp Lietuvos gyventojų. Jie darė nemažą įtaką komunistų veiklai.

„1939 m. pabaigoje beveik 60 proc. komunistų buvo lietuviai, 31 proc. – žydai, o likę 9 proc. – kitų tautybių asmenys [...] Žydai komunistai sudarė mažą Lietuvos žydų dalį, neatspindėjo jų daugumos pažiūrų ir neišreiškė jų siekių. Jų įtaka žydų bendruomenei buvo palyginti menka [...] Neproporcingai didelį žydų atstovavimą LKP lėmė jų vyravimas tarp amatininkų, prekybininkų ir miesto varguomenės, prokomunistinės jidištinės (antisionistinės) pakraipos žydų pažiūros ir jų orientacija į SSRS prasidėjus Antrajam pasauliniam karui. SSRS kariuomenės įvedimas į Lietuvą 1939 m. spalio mėn. paskatino LKP gretų augimą, sustiprino kai kurių tautinių mažumų varguomenės prokomunistinę orientaciją. Pusė 1939 m. rudenį – 1940 m. birželio mėn. į LKP įstousių komunistų buvo žydai, į LKP akty-

viai stojo rusai. Lietuvos okupacijos išvakarėse LKP turėjo beveik 1600 narių [...] Lietuvių buvo 54,4 proc., žydų – 30,6 proc., rusų – 14,2 proc. ir kitų tautybių – 0,7 proc.” (19).

Nuo okupacijos pradžios pagal nurodymus iš Maskvos buvo pradėta riboti žydų priėmimą į LKP remiantis tuo, kad dauguma jų esą kilę iš „smulkiaburžuazinių” šeimų (t.y. amatininkų, prekybininkų ir pan.), bet, matyt, reikšmės turėjo ir tautybė. Buvo stengiamasi „į pirmuosius partinių ir valstybinių organų postus skirti (rinkti) pagrindinės tautybės (t.y. lietuvius – E.M.) nacionalinius kadrus, o į antruosius (neretai ir į pirmuosius) postus – iš Maskvos atsiųstus darbuotojus rusus arba kitus” (1). Todėl 1941 m. pradžioje LKP žydai jau sudarė tik 16,6 proc. visų narių. Bet reikia pripažinti, kad net LKP Kauno miesto organizacijos, kurioje vyravo žydai, 1939–1940 m. antivalstybiniai ir prosovietiniai veiksmai skatino antisemitizmą.

„Vadinamajame „Liaudies seime”, kuris liepos 21 d. paskelbė Lietuvą sovietine respublika ir kreipėsi į Maskvą, prašydamas priimti Lietuvą į SSRS, posėdžiavo 67 lietuviai, 4 žydai, 3 lenkai, 2 gudai, 1 rusas ir 1 latvis. O „Liaudies seimo” paskirtoje delegacijoje, kuri liepos 30 d. išvyko į Maskvą „parvežti saulės”, iš 20 jos narių tebuvo 1 žydas” (28). Dar mažiau žydų 1940–1941 m. dirbo sovietinės valdžios organuose. Pvz.: tarp liaudies komisarų (t.y. ministrų) buvo tik 1 (5,5 proc.) žydas, tarp jų pavaduotojų – 4 (12,9 proc.). Šie skaičiai gal šiek tiek ir „parodomieji”, nes okupantams buvo svarbu parodyti, kad lietuviai patys ima vykdyti sovietizaciją. Bet skaičiai, iš kurių galima spręsti apie sovietinių represinių organų nacionalinę sudėtį, jau ne „parodomieji”, o atspindi realią situaciją. Visose Lietuvoje veikusiose NKVD ir NKGB struktūrose 1941 m. birželio mėn. dirbo 5644 darbuotojai, iš kurių tik 70 buvo žydai (1,2 proc.), saugumo (NKGB) vadovavimo organuose, centre ir apskrityse iš 402 darbuotojų maždaug 53 proc. sudarė rusakalbiai, 34 proc. – lietuviai ir 13 proc. žydai, milicijoje (NKVD) iš 138 vadovaujančių darbuotojų apie 52 proc. buvo rusakalbiai, 31 proc. – lietuviai ir 17 proc. – žydai. Iš 1941 m. gegužės mėn. sudarytuose centriniame ir apskričių štabuose, kurių paskirtis buvo vadovauti trėmimo iš Lietuvos operacijai, dirbusių 84 narių, sprendžiant pagal pavardes, 13 buvo lietuvių, 5-6 – žydai, 1 – armėnas, o visi kiti – rusai, baltarusiai ir ukrainiečiai (31).

Ar pagrįstai eskaluojamas klausimas dėl ypač aktyvaus žydų dalyvavimo lietuvių trėmimuose ir kankinimuose bei jų turto grobime? Žydų kaltė

čia, matyt, tiesiog proporcinga minėtiems skaičiams, kurie buvo pateikti analizuojant jų dalyvavimo sovietiniuose partiniuose, valstybiniuose ir represiniuose organuose duomenis. Todėl atitinkamai padidėja lietuvių kaltė, nes daugumą sovietinių partinių ir valstybinių darbuotojų buvo lietuviai ir rusai (ypač daug rusų tautybės asmenų dirbo represiniuose organuose). Geriau pažvelkime, kaip patys žydai nukentėjo nuo sovietizacijos. Tai liudija ir šie skaičiai: 1940 m. liepos – rugpjūčio mėn. buvo nacionalizuotos 986 stambesnės pramonės įmonės, iš kurių 276 (28 proc.) priklausė lietuviams, 560 (57 proc.) – žydams, o rudenį nacionalizuota dar apie 1600 prekybos įmonių, iš kurių 147 (9 proc.) priklausė lietuviams, 1320 (83 proc.) – žydams. Be to, nacionalizuota tūkstančiai namų, kurių dauguma priklausė žydams, bei gausybė kitokio žydų turto. Per pirmąjį masinį 1941 m. birželio 14 d. trėmimą buvo išvežta apie 17500 žmonių, tarp kurių, manoma, buvo apie 2 tūkst. žydų, o tai sudarė apie 1 proc. visų Lietuvos žydų ir 11,4 proc. visų išvežtųjų. Likimo ironija, bet didelei išvežtų litvakų daliai Antrojo pasaulinio karo metu pavyko išgyventi. Būsimasis Izraelio ministras pirmininkas Menachemas Beginas, tuo metu taip pat buvęs išvežtas į Šiaurę, vėliau savo atsiminimuose rašė: „Tos katastrofos metu Tarybų Sąjunga netikėtai suteikė žydams neįkainojamą pagalbą [...] Šimtai tūkstančių (turima galvoje ne tik iš Lietuvos išvežti ar pasitraukę žydai – E.M.) žydų išsigelbėjo, nors daugelis jų prisikentėjo, o daugelis žuvo kalėjimuose ir stovyklose” (1).

Šis teiginys iš esmės paaiškina, kodėl dauguma žydų 1940 m. birželio viduryje su viltimi ir džiaugsmu sutiko okupacinę Raudonąją armiją, nes „žymi dalis Lietuvos ir Vilniaus krašto žydų nuoširdžiai tikėjo, kad Tarybų Sąjunga jiems padės išsigelbėti nuo grėsusio Vokietijos užpuolimo pavojaus” (1). Tačiau yra ir kitokių nuomonių. Izraelyje gyvenanti istorikė Dina Porat rašo: „Dalis žydų palankiai žiūrėjo į sovietų atėjimą 1939 ir 1940 metais, tačiau dauguma žydų greitai sovietų valdžia nusivylė ir smerkė tuos savo tautiečius, kurie bendradarbiavo su sovietiniu režimu bei laikė juos išdavikais” (23).

Ta pačia tema prof. Z.Ivinskis rašė: „Šitie antikomunistai žydai tačiau nieko nedarė, *neatsiribojo* nuo anų „nužydėjusių” žydų siautėjimo ir tuo būdu [...] užtraukė *atsakingumą* visiems žydams” (16). Bet ar tas „atsakingumas” tikrai tokio masto, kad beveik visiems litvakams „užtraukė” mirtį? Toliau profesorius rašė, kad „tai yra klaida, kaip lygiai yra klaida priskirti atsakingumą visai lietuvių tautai” už žydšaudžius.

Reikia suprasti to meto žydus, nes dauguma manė, kad palaikyti sovietus jiems yra gyvybės ar mirties klausimas, todėl elgėsi egoistiškai ir instinktyviai, kaip, matyt, ne vienas panašioje situacijoje būtų pasielgęs. Lietuviai to nesuvokė, todėl ir vieni, ir kiti sumokėjo nežmonišką kainą – beveik visa Lietuvos žydų bendruomenė buvo sunaikinta, o lietuviams prilipto žydšaudžių vardas, dėl ko turi kentėti iki šiol.

„Tragedija yra tame, kad lietuviai pamėgino žydų spontaniškus veiksmus aiškinti kaip racionalias konstrukcijas, kaip sąmoningus apsisprendimus. Lygiai tą pačią klaidą daro žydai, įsivaizduodami, kad lietuviai seniai laukė tos valandos (t.y. kad galėtų susidoroti su žydais – E.M.). Ne, lietuvių reakcija tuomet buvo spontaniška ir jausmai čia turėjo suvaidinti žymų vaidmenį” (8). Tačiau toks tvirtinimas nėra nieko nesumažina lietuvių atsakomybės. Ypač didelė atsakomybė tenka to meto šalies vadovams ir inteligentijai, kurie beveik nieko nepadarė, kad būtų išvengta katastrofos, t. y. nesugebėjo kritiškai išanalizuoti situacijos, numatyti gresiančių padarinių ir to neišaiškino tautai. Okupacijos sąlygomis ir sovietams represavus nemažą dalį inteligentijos, tai padaryti turėjo būti labai sunku ir pavojinga. Deja, lyg ir negirdėti apie kokias nors pastangas (pvz., nelegaliuose lapeliuose bandant paaiškinti padėtį) atitolinti katastrofą, kad nors lietuviai prie jos neprisidėtų ar padėtų nelaimės ištiktiems savo bendrapiliečiams.

Baigiant analizuoti pirmąją sovietinės okupacijos Lietuvoje laikotarpį, verta pacituoti vieną istoriko L. Truskos teiginį: „Apskritai jokia Lietuvos žydų institucija nepadarė jokio antivalstybinio, antilietuviško ar prosovietinio pareiškimo” (28). Ir pridėti šį jo prisipažinimą: „Kažkada aš irgi maniau, jog žydai 1940–1941 metais nusikalto Lietuvai. Kelerių metų tyrinėjimai sugriovė šią mano nuomonę” (30).

Nacių okupacija

1941 m. birželio 22 d. nacistinė Vokietija užpuolė buvusią draugę – Sovietų Sąjungą, ir į Lietuvą persikėlė Antrojo pasaulinio karo veiksmi. Įvyko tai, ko žydai ir lietuviai tikėjosi išvengti 1940 m. birželio viduryje, kai vieni su viltimi, o kiti nuleidę rankas atidavė savo valstybę svetimųjų valiai. Vieneri sovietmečio metai labai pakeitė abiejų tautų santykius. Žydai, kurie tikėjosi, kad SSRS sugebės juos apginti, buvo visiškai nuvilti, o lietuviai atsipeikėję pamatė, kad prarado savo valstybę, kurią galbūt vylėsi išsaugoti nors kaip SSRS satelitę, ir, patyrę suėmimus, tremtį bei kitas sovietines „malones“, ėmė dairytis kaltininkų. Lietuviai laukė karo kaip išsivadavimo. Tuo netruko pasinaudoti naujieji agresoriai – vokiškieji fašistai, nes tokia situacija puikiai tiko jų planams įgyvendinti, t.y. sunaikinti žydus.

Įsiveržusi į SSRS Vokietija siekė ne tik įsigalėti pasaulyje, bet ir „sunaikinti žydų-bolševikų suokalbį židinių ir Hitleriui pasiekti penkis milijonus sovietų valdomų žydų. Žudymas vyko dviem būdais: pasitelkiant mobilius žudymo dalinius ir susitelkimo centrus arba mirties stovyklas” (18). Kiekvienoje iš keturių į SSRS įsiveržusių armijų veikė mobilūs žudymo batalionai (*Einsatzgruppen*) – A,B,C,D, sudaryti iš 500–900 žmonių. Daugiausia naikinimo akcijas vykdė šie specialūs batalionai, nors žydus žudė ir kitų vokiečių armijos padalinių kariai. „Žudikai nušaudavo žydus šūviais į pakaušį, vadinamuoju „sardinių metodu”, kurį naudojo ir slaptoji sovietų policija (NKGB – E. M.). Pagal šį metodą pirma eilė žmonių nusirisdavo į kapo dugną, o ant jos krisdavo kiti” (18). Vokiečiai visose okupuotose teritorijose buvo įkūrę apie 2500 koncentracijos ir darbo stovyklų, kuriose žmonės buvo alinami nepakeliamu darbu, marinami badu, naikinami kitokiais būdais. Lenkijos teritorijoje buvo įkurtos 6 mirties stovyklos (prie Chelmo ir Osvencimo, Treblinkoje, Sobibore, Maidaneke ir Belžicėje), kurios „buvo iš anksto skirtos ar patobulintos masiškam žmonių naikinimui pramoniniu mastu” (18). Šių mirties fabrikų dujų kameroose bei kitokiais būdais buvo nužudyta: Osvencime – daugiau nei 2 mln., Maidaneke – 1 mln. 380 tūkst., Treblinkoje – 800 tūkst., Belžicėje – 600 tūkst., Chelme – 340 tūkst. ir Sobibore – 250 tūkst. žydų, neskaitant daugybės kitų tautybių žmonių. Visose koncentracijos stovyklose žydai buvo žudomi ne tik dujų kameroose, bet ir kitais pačiais sadistiškiausiais būdais, negailint nei kūdikių, nei moterų, nei senių. Vokietija prarado milijonus nagingų darbininkų. Sunkiau-

siais karo momentais jos geležinkeliai buvo užkimšti žudyti vežamų žydų ešelonais, kurie trukdė karinio transporto eismui, o tūkstančiai karių, kurie tuo metu buvo reikalingi fronte, turėjo juos saugoti ir žudyti. „Taigi holokaustas buvo vienas iš faktorių, dėl kurių Hitleris pralaimėjo karą” (18).

Faktiškai holokausto vykdytojais buvo SS, bet prie šio nusikaltimo prisidėjo ir Vermachtas bei visos valstybės struktūros. Vokiečių tauta, panašiai kaip ir lietuvių, turėtų jausti moralinę kaltę – dauguma vokiečių pritarė antižydiškai politikai ir visiškai nesipriešino naciams, jie nieko nenorėjo žinoti apie žydų likimą ir leido Hitleriui bei jo bendrininkams vykdyti holokaustą.

Kai kurios kitos Vakarų Europos tautos taip pat įnešė savo „indėlį”. P. Johnsonas rašo: „Australai elgėsi blogiau nei vokiečiai. Holokauste jie suvaidino neproporcingai (austrių buvo tik 7 milijonai – E.M.) svarbų vaidmenį [...] Australai vadovavo keturioms iš šešių mirties stovyklų ir nužudė beveik pusę iš šešių milijonų žydų [...] Rumunai buvo ne ką geresni už austrus, kai kuriais atžvilgiais net bjaurėsi ... Bendrai imant, po vokiečių ir austrių didžiausi žydų žudikai buvo rumunai [...] Dauguma prancūzų atsisakė bendradarbiauti Galutinio sprendimo klausimu, bet tie, kurie sutiko, entuziazmu lenkė vokiečius” (18). Tačiau Italijos gyventojai rėmė ir slėpė žydus, Belgijoje vietos gyventojai priešinosi žydų žudymui, olandai, kad apgintų žydus, griebėsi visuotinio streiko, Vokietijos sąjungininkai suomis atsisakė išduoti 2 tūkst. Suomijos žydų, o danai perplukdė į Švediją savo 5 tūkst. žydų tautybės piliečių.

Kyla klausimas: ar valstybės sąjungininkės, kurios kovojo prieš Vokietijos reichą, negalėjo kaip nors išgelbėti Europos žydų ar bent sumažinti žudynių mastą? Čia ir vėl galima pasiremti anglų istoriku P. Johnsonu: „Rusai [...] niekada neparodė nė mažiausio noro kaip nors padėti žydams [...] Teoriškai Britanijos ir Amerikos vyriausybės užjautė žydus, bet praktiškai jos baiminosi, kad bet kokia aktyvi prožydiška politika gali išprovokuoti Hitlerį masiškai išvyti žydus, kuriuos jos tada turėtų priimti dorovės sumetimais” (18). Kitaip tariant, sovietams žydai visiškai nerūpėjo, o anglai ir amerikiečiai dėl galimo žydų antplūdžio bijojo rūpesčių ir neramumų savo šalyse, todėl beveik nieko nedarė arba darė per mažai.

Kyla ir kitas klausimas: kodėl patys žydai nebandė gelbėtis? Tiesa, būta bandymų pasipriešinti (pvz., 1943 m. Varšuvos geto sukilimas). Bet, kai

naciai okupavo didžiąją dalį Europos, žydai iš karto atsidūrė jų rankose ir beveik neturėjo galimybės išsigelbėti ar pasipriešinti. Be to, daugelis energingiausių ir narsiausių žydų tautos atstovų jau buvo emigravę. Pagaliau jų skaudi tūkstantmetė patirtis mokė, kad geriau ne kovoti, o derėtis ir maldauti, todėl tikėjo, jog ir tokiomis aplinkybėmis galima išsiderėti gyvybes. Pats žydų religinis auklėjimas išugdė jų pasyvumą, mokė susitaikyti su likimu. Jie lengvai leisdavosi apgaunami (pvz., kai pasmerktiesiems sakydavo, jog jie vežami ne į koncentracijos, o darbo stovyklas), nes norėjo išsaugoti nors truputį vilties. Dažnai žydų getuose tvarką palaikė bei atrinkdavo, ką vesti šaudyti, patys žydai, kurie taip nuolankiai tarnaudami tikėjosi ne tik patys išsigelbėti, bet ir savo gimines bei daug kitų tautiečių išgelbėti. Bet galiausiai visi, kam nepasisekė pabėgti, buvo išžudyti, net ir uoliausi tarnai.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą ne visi nuleido rankas. Įvairiose šalyse reziduojantys Lietuvos pasiuntiniai dėl to pareiškė protestus, o Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje plk. Kazio Škirpos iniciatyva Berlyne 1940 m. lapkričio mėn. buvo įkurtas jo vadovaujamas Lietuvos aktyvistų frontas (LAF). Ši organizacija Lietuvos išlaisvinimą ir nepriklausomybės atkūrimą pirmiausia siejo su Vokietijos ir SSRS karu. Savo dokumentuose ir atsišaukimuose, platinamuose ir Lietuvoje, LAF'as kvietė vienytis visas Lietuvos politines jėgas ir ištraukti į šalies išlaisvinimo judėjimą, organizuoti pogrindį, ruoštis kovai. Deja, šiuose atsišaukimuose buvo ir labai daug antisemitizmo elementų. Daugelyje šios organizacijos dokumentų buvo teigiama, kad žydai kalti dėl visų šalių ištikusių nelaimių, jog jiems nėra vietos Lietuvoje ir pan., pvz.: „Jau dabar „painformuokite“ žydus, kad jų likimas aiškus, todėl kas gali tegu jau šiandien nešdinasi iš Lietuvos, kad nebūtų bereikalingų aukų“ (4). „Konkrečios „žydų problemos“ sprendimo priemonės buvo išdėstytos atsišaukime „Amžiams išvaduo kime Lietuvą nuo žydijos jungo“: 1) Visiškai ir galutinai atšaukiama Vytauto Didžiojo suteikta žydams prieglaudos teisė (turima galvoje 1388 m. Vytauto privilegija – E.M.); 2) kiekvienas be išimties žydas įsakmiai įspėjamas tuoj pat apieisti Lietuvos žemę; 3) ypatingai nusikaltusieji lietuviams žydai bus traukiami atsakomybėn; 4) visas žydų kilnojamas turtas pereina lietuvių tautos nuosavybėn”(29). Kartu reikia atkreipti dėmesį į tai, kad, kaip pabrėžia L. Truska, „lietuviai antisemitai bent savo oficialiuose dokumentuose buvo už žydų išvaramą, o ne už jų žudynes”(23). Bet iki Vokietijai užpuo-

lant SSRS, LAF'o antižydiški atsišaukimai iš esmės atitiko Vokietijos oficialiąją politiką, nes ir naciai iki tol dar viešai nekalbėjo apie žydų sunaikinimą. Dabar sunku pasakyti, ar gerai šie LAF'o dokumentai ir atsišaukimai buvo žinomi Lietuvoje, bet kad jų skleidžiamos antisemitinės nuotikos turėjo tam tikrą poveikį nusivylusiai tautai, ypač po 1941 m. birželio 14–18 d. didžiojo trėmimo, matyt, neabejotina.

Pasipriešinimas okupantams gaivališkai kilo ir pačioje Lietuvoje, kur žmonės stengėsi nedalyvauti sovietinėje politinėje veikloje, platino antisovietinius atsišaukimus, bandė organizuoti pasipriešinimo judėjimą. „Didžiausia pagrindinė organizacija susikūrė Lietuvos armijos pagrindu suformuotame (Raudonosios armijos – E.M.) 29-ajame teritoriniame šaulių korpuse. Jai vadovavo mjr. V. Bulvičius”(4). Iš pradžių pagrindininkų buvo nedaug, jie neturėjo vieno vadovaujančio centro, bet, artėjant karui, pagrindininkų daugėjo, jie palaikė ryšį su Berlyne įsikūrusiu LAF'u.

1941 m. birželio 22 d. Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą, jau pirmąją karo dieną Lietuvoje prasidėjo sukilimas. Jis tęsėsi visą savaitę, kol Raudonoji armija buvo išvyta iš šalies. Sunkiausios kovos vyko Kaune, kur sukilėliai apšaudydavo besitraukiančius raudonarmiečius, užimdavo svarbiausius objektus. Praktiškai jau birželio 23-ąją miestas buvo išvaduotas. Per Kauno radiją iškilmingai paskelbta, kad atkuriam nepriklausoma Lietuvos Respublika ir sudaroma Laikinoji vyriausybė. Vilniuje sukilimo mastai buvo žymiai mažesni, o pagrindinį vaidmenį jame, kaip ir kai kuriose kitose vietovėse, suvaidino prie sukilėlių prisidėję nemažai į Raudonąją armiją įtrauktų lietuviškųjų dalinių karių. Sukilimui trūko vieningo vadovavimo ir drausmės, todėl buvo daug savivaliavimo, asmeninių sąskaitų suvedinėjimo atvejų, nemažai nekaltų aukų. Yra duomenų, kad tuo metu buvo nužudyta apie 5 tūkst. lietuvių, nes „birželio pabaigoje – liepos pradžioje partizanai („baltaraiščiai“) suiminėjo ir net šaudė komunistus, komjaunuolius, sovietinius pareigūnus, tarp kurių, žinoma, buvo ir žydų, tačiau dauguma – lietuviai” (29). Deja, kaip dažnai panašiais neramiais laikais būna, prie tikrųjų partizanų, patriotų ir idealistų, prisiplakė nemažai įvairių padugnių, net kriminalistų, kurių tikslas buvo ne atgauti Lietuvai laisvę, bet kuo daugiau prisiplėšti. Daugeliu atvejų kaip tik šie prisiplakėliai bei užkietėję antisemitai ar vedami aklo keršto nuo sovietų nukentėjusių žmonių giminės tuo metu, matyt, ir įvykdė daugumą nusikaltimų, bet šešėlis krito ant visų sukilėlių. Savo atsiminimuose buvusi Kauno geto kalinė Sara

Ginaitė-Rubinsonienė rašo: „Be abejo, ne visi baltaraiščiai buvo žydšaudžiai, bet tomis 1941 metų birželio-rugpjūčio dienomis, visi žydšaudžiai ryšėjo baltus raiščius, jie buvo baltaraiščiai” (13). Apskaičiuota, kad Lietuvoje veikė apie 400 partizanų būrių, t.y. maždaug 16–20 tūkst. kovotojų, iš kurių apie 650 žuvo. Istorikas Valentinas Brandišauskas pastebi: „Sukilimas buvo nukreiptas prieš besitraukiančią Raudonąją armiją, o sykiu ir prieš vokiečių interesus, nes buvo deklaruotas nepriklausomybės atkūrimas, Laikinosios vyriausybės sudarymas” (4), o tai neįėjo į Reicho planus, nes vokiečiai nebuvo numatę, kad Lietuva bus savarankiška valstybė. Antra vertus, galima tvirtinti, kad sukilimas tam tikra prasme atitiko vokiečių interesus, nes palengvino jų žygį per Lietuvą, padėjo greičiau įvesti tvarką šalyje ir, kaip vėliau matysime, įgyvendinti Galutinį sprendimą. Kad ir kaip ten būtų, šis sukilimas (nors ir turintis gėdingų dėmių, į kurias reikia atsižvelgti ir kurias būtina įvertinti) lietuvių tautai buvo tarsi moralinė kompensacija už 1940 m. birželio viduryje patirtą gėdą.

Laikinoji vyriausybė, kuri buvo sudaryta Kaune birželio 23 d., labai greitai visoje šalyje atkūrė iki sovietinės okupacijos buvusias savivaldybes ir organizavo policiją. Bet, kaip minėta, Vokietija neplanavo suteikti Lietuvai nepriklausomybės, todėl faktiškai Laikinosios vyriausybės vokiečių valdžia nepripažino ir visai trukdė jai dirbti, kol galiausiai rugpjūčio pradžioje ją paleido. Tačiau jau anksčiau naujųjų okupantų įsakymu buvo nunginkluojami ir perkeliami į policijos batalionus partizanų ir aktyvistų būriai. Nemažai iš jų netrukus „pasižymėjo” žudynėmis ne tik Lietuvoje, bet ir aplinkiniuose kraštuose. Rugsėjo pabaigoje buvo uždraustas ir LAF’as. Taip palaipsniui iki 1941 m. pabaigos buvo uždraustos visos legalios lietuvių politinės organizacijos, todėl suaktyvėjo pagrindinė veikla ir pasyvus pasipriešinimas, per visą okupacijos laikotarpį reiškėsis pagrindinių laikraščių ir atsišaukimų leidimu bei platinimu, vokiečių įsakų dėl vežimo į Vokietiją darbams ir stojimo į jų kariuomenę bei SS legionus boikotu ir pan. Lietuvos teritorijoje aktyviai kovojo tik sovietiniai partizanai, o Vilniaus krašte – lenkų partizanai (Armia Krajowa).

Kartais teigiama, kad nespėjusių iš Lietuvos pasitraukti žydų LAF’as ir Laikinoji vyriausybė neplanavo sunaikinti, tik norėjo suvartyti į getus ir ten uždaryti (29). Tačiau, prasidėjus karui, „lietuvių antisemitus nuvyklė labai greitas vokiečių žygis, dėl ko žydai nespėjo pasitraukti” (23), todėl jiems patiems, vadovaujant vokiečiams, teko spręsti „Žydų klausimą”. Sunku da-

bar tiksliai pasakyti, kada Lietuvoje prasidėjo žydų žudynės. Neabejotina, kad dar vokiečiams neatėjus, sukilimo metu, daug kur dėl vienokių ar kitokių motyvų (pvz., apkaltinus buvus komunistais ar rėmus sovietų valdžią, ar tiesiog norint pagrobti jų turta) buvo nužudyta nemažai žydų, bet, regis, nėra jokių duomenų, kad tai būtų buvusios suplanuotos ir sistemingos žudynės. Tačiau, atrodo, kad per visą pasaulį nuskambėjusios garsiosios žydų žudynės Kauno Lietūkio garaže, kai vidury dienos (birželio 27-ąją ?), abejingai stebint didžiulei miniai, keli ar keliolika lietuvių geležiniais strypais užmušė keliasdešimt žydų, nebuvo vokiečių inicijuotos, o kažkokios sadistų grupės įvykdytos niekuo nepateisinamos žvėriškos žudynės.

Vis dėlto, „žydų istorikų nuomone, Holokaustas prasidėjęs Lietuvoje. Būtent čia pirmiausia buvo pradėti masiniai žydų žudymai – nuo vokiečių invazijos 1941 m. birželio mėn. iki tų pačių metų pabaigos išžudyta apie 80 %. Lietuvos žydų”(23). Bet, kaip mano L. Truska, „dar tiksliai nenustatyta, ar lietuviai pirmieji pradėjo akcijas prieš žydus, šaudyti žydus iki vokiečių atėjimo [...] Trisdešimties kilometrų ruožu prie Vokietijos sienos žydus jau pirmomis karo dienomis žudė Tilžės gestapininkai”(23). Kartu su Vokietijos kariuomene į Lietuvos teritoriją įžengė vienas iš keturių jau minėtų mobiliųjų žudymo būrių (*Einsatzgruppen*) – A būrio grupė, birželio 25 d. vakare atvykusi į Kauną, iš karto ėmėsi organizuoti žydų žudynes. Tai pavyko padaryti gana lengvai, ir kartu su vienu iš lietuvių partizanų būrių per kelias naktis Vilijampolėje žiauriausiais būdais buvo nužudyta beveik 4 tūkst. žydų vyrų, moterų, senių ir vaikų. Štai kaip aprašomos šios žudynės: „Partizanai ne tik šaudė iš šautuvų, bet taip pat žudė peiliais ir kirviais. Vilijampolės rabinui Zalmanui Osovskiui buvo nukirsta galva [...], rabinui Abrahamui Grodzenskiui žudikai išpjovė liežuvį ir išdūrė akis; vaikų galvos buvo daužomos šautuvų buožėmis” (1).

Deja, nei Laikinoji vyriausybė, nei Lietuvos šviesuomenė neatsiribojo nuo tokių savo tautiečių veikslių ir jų nepasmerkė. Greičiau priešingai – oficialiojoje bei vietinėje spaudoje buvo gausu antižydiškų straipsnių, kurie toliau skatino neapykantą šiai tautai. Antižydiškas nuotaikas padėjo skleisti ir paaiškėję besitraukiančios Raudonosios armijos nusikaltimai – žiaurios žudynės Rainiuose, Pravieniškėse bei kitose vietose. Žydai su jomis neturėjo nieko bendra (gali būti, kad vienas kitas žydas jose ir dalyvavo), bet vokiečių ir vietinės propagandos buvo su jomis siejami. LAF'o ir Laikinosios vyriausybės dienraštis „Į laisvę” 1941 m. liepos 3 d. perteikė

Laikiniosios vyriausybės žemės ūkio ministro profesoriaus Balio Vitkaus per radiją ūkininkams pasakytos kalbos žodžius: „Šiandien sunku pas mus rasti lietuvišką šeimą, kurios nebūtų palietusi žydiškai bolševikiško bude-lio ranka [...] Buvome tikri, kad didžioji, galingoji Vokietija nepakęs žydų ir žydbernių grėsmės kultūringai Europai [...]”. „Į laisvę” 1941 m. liepos 5 d. vedamajame „Apvalyti lietuvių tautą nuo grybo” buvo parašyta, kad reikia kuo greičiau išpjauti „žydų grybą”. Išdėstęs įprastinius kaltinimus, laikraštis rašė: „Negana juos eliminuoti iš valstybinio gyvenimo, bet, kol bus galutinai išspręstas jų likimas, jie, kad veltui nevalgytų mūsų krašto duonos, [...] turi būti suvaryti į darbo kuopas prie viešųjų darbų, kad bent dali- mi prisidėtų prie atstatymo to, ką raudonieji jų dvasios tėvai jų rankomis yra sunaikinę”(1). Gatvėse buvo kabinami plakatai su bjauriais žydų at-vaizdais ir įvairiausiais kaltinimais: „Kas išsiurbė ir išspaudė visą jūsų pra-kaitą? – Žydas! Kas jūsų žmonas ir dukteris išprievartavo? – Žydas! Kas pažadėjo jums rojų, o davė pragarą? – Žydas! Kas sunaikino jūsų šalį ir padarė jus elgetomis? – Žydas!”(1)

L. Truska rašo: „Tarp antižydiškos propagandos apkvaišintų vietinių gyventojų surasti žydšaudžių nebuvo sunku. Šiame kontekste keltinas ir toks klausimas: kieno didesnė kaltė – ar inteligento, kuris rašė antižydiškus atsišaukimus, laikraščių straipsnius, ar to mažaraščio kaimo (mieste-lio) berno, kuris, pasiskaitęs tų rašinių ir išgėręs butelį samogono, nuėjo šaudyti žydų”(29). Vokiečiams buvo svarbu parodyti, jog ne jie pradėjo ir vykdė žudynes. „Grupės A, kuriai buvo priskirta Pabaltijo teritorija, vadas SS brigadenfiureris Walteris Stahleckeris veiklos iki 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje rašė: „Ateičiai nemažiau svarbu buvo parodyti, jog išlaisvintieji gyventojai patys, savo iniciatyva, griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus; bet kokia kaina turėjo būti nuslėptas vokiečių valdžios šiems veiksams vadovavimas”(29).

Vis dėlto vokiečiams Lietuvoje ne taip jau lengvai sekėsi sukurstyti žu-dynes, kaip galbūt jie tikėjosi. Minėtasis W. Stahleckeris pažymėjo, kad „užėmus miestą (Kauną – E.M.), jau pirmomis valandomis buvo stengia-masi sukurstyti žydų pogromais”, nors, kaip jis rašo, „išjudinti vietos anti-semitines jėgas sekėsi gana sunkiai”. Be to, „iš pat pradžių reikėjo tikėtis, kad žydų klausimas negali būti išspręstas vien pogromais. Vokiečiai stebė-josi, kad Lietuvoje buvo nelengva nukreipti antižydišką judėjimą į intensy-vias vėžes” (1). Pagaliau visada reikia atsiminti, kad nei LAF’as, nei Laiki-

noji vyriausybė, kad ir kaip norėjo, faktiškai niekuomet nebuvo savarankiškos institucijos – bet kokius jų sprendimus galėjo blokuoti vokiečių okupacinė valdžia. Tiesa, su birželio pabaigoje kilusiais žydų pogromais jie neturėjo nieko bendra, tačiau ir nieko nepadarė, kad juos sustabdytų ar pasmerktų, ar kaip nors įvertintų. Atrodo, kad sprendžiant vadinamąjį „Žydų klausimą“ nei LAF¹as, nei Laikinoji vyriausybė taip ir nepadarė nieko tokio, kas nepatiktų vokiečiams. Viena iš tokio elgesio priežasčių buvo nenoras erzinti okupantus, tikintis, kad Lietuva gaus nors satelitinės valstybės statusą. Kaip tik dėl to šios abi struktūros, siekusios bent iš dalies atkurti valstybės savarankiškumą, vėliau buvo išvaikytos. Be to, kaip rašo V. Brandišauskas, Laikinoji vyriausybė yra atsakinga „už priimtų denacionalizacijos įstatymų diskriminacinį pobūdį: prekybos įmonės, namai, sklypai, kitas turtas kai kurioms asmenų kategorijoms, tarp jų ir žydams, neturėjo būti gražinamas. Būtina priimti kaltę už žydų tautos sutapatinimą su ideologija ir žmonėmis, pražudžiusiais Lietuvos valstybę“ (4).

Tiesa, negalima tvirtinti, jog visiškai nieko nebuvo daroma. 1941 m. vėlyvą rudenį profašistinė Lietuvių nacionalistų partija savo paruoštuose metmenyse „*Pro memoria* Reicho vyriausybei Berlyne“²¹ rašė: „Iš Lietuvos teritorijos išvykusiems batalionams pavedamos Lietuvą ir lietuvių karį žeminančios užduotys (Gudijos žydų ir civilinių rusų belaisvių šaudymas bei korimas). Jeigu lietuvių karininkai atsisako šaudyti – juos pačius grasoma sušaudyti. Egzekusijų metu yra fotografuojami ir filmuojami tik lietuviški daliniai, nes vokiečių daliniai tuo metu pasitraukia į šalį [...] Lietuvių tauta neturi simpatijos žydams, tačiau pravedamas žydų likvidavimas iš Lietuvos teritorijos sukėlė lietuvių tautos masėse nusteбimo ir pasibodėjimo jausmą“. Toliau samprotaujama, kaip žydai gali būti panaudoti kaip darbo jėga už Lietuvos ribų, o nusavintas jų turtas turėtų atitekti lietuviams, o ne vokiečiams. Tos pačios partijos 1941 m. lapkričio 7 d. rašte² vokiečių paskirtam generaliniam tarėjui generolui Kubiliūnui vėl rašoma, kaip minėtosios žudynės žemina Lietuvos ir Lietuvos kariuomenės vardą ir kad šie faktai jau plačiai pasklidę tarp lietuvių. Čia dar pateikiami skaičiai, kad 11-asis Pagalbinės policijos batalionas jau sušaudė 46 tūkstančius ir pako-

¹ Lietuvos centrinis valstybės archyvas, F. R-1520, Ap. 1, S.v. 2, L. 2–17.

² Lietuvos ypatingasis archyvas, F. 3377, Ap. 55, B. 37, L. 200–202; už abiejų raštų nurodymą ir leidimą pasinaudoti jų kopijomis dėkoju dr. R.Zizui.

rė 10 žmonių. Matome, kad jau tada buvo puikiai suvokiama, kad negerai daroma, kad dauguma žmonių apie tai žinojo, bet kalbama tik apie garbę ir turtą. Aišku, tuo metu tuos veiksmus įvardyti kaip nusikaltimus ir juos pasmerkti galėjo tik labai drąsus ir sąžiningas žmogus. Bet vokiečių valdžiai, be kitų priežasčių, matyt, užteko ir tokių pasamprotavimų apie garbę, kad 1941 m. pabaigoje paleistų ir šią sau labai palankią partiją.

Kaip matėme, nacių netenkino žudynių mastai, todėl kad „paaiškėjo, jog vien pogromais „Žydų klausimo“ išspręsti neįmanoma, tuo labiau kad partizanai buvo nuginkluoti. Po trumpos pertraukos nuo liepos pabaigos naciai pradėjo sistemingą žydų naikinimą, kurį daugiausia vykdė Kaune įsikūrusi J. Hamanno komanda ir Vilniaus ypatingasis būrys. Jis nebuvo gausūs (keliasdešimt vokiečių esesininkų ir apie 100 lietuvių). S. Sužiedėlis pagrįstai daro išvadą, kad tai galėjo būti padaryta tik todėl, kad negausiems žydšaudžių būriams efektyviai talkino (gaudė žydus, gabeno juos į mirties vietas, saugoję) lietuvių savivalda – valsčių viršaičiai, apskričių bei miestų viršininkai, burmistrai, o ypač policija” (29). Per kelis mėnesius žydai buvo sunaikinti beveik visoje Lietuvoje, išskyrus Vilniaus, Kauno ir Šiaulių getus, kur suvaryti keliasdešimt tūkstančių žydų buvo reikalingi darbams, bet ir šie po truputį buvo žudomi, kol galiausiai visai buvo likviduoti. Žymus holokausto istorijos tyrinėtojas Raulis Hilbergas rašo: „Lietuvių, latvių ir estų policijos batalionai tuo neapsiribojo ir ėmė žudyti žydus, atgabentus į jų šalis iš Vokietijos, o paskui pasklido toli nuo namų, kad padėtų savo šeimininkams vokiečiams vykdyti Galutinį sprendimą Lenkijoje ir okupuotoje SSRS. Vis dėlto žmonės Baltijos šalyse nepuolė džiūgauti po to, kai žydai buvo išžudyti” (15). Tiesa, Lietuvoje žydus žudė ir „ukrainiečių batalionai, rusų batalionai, Vlasovo daliniai [...]” (23) ir pagaliau patys vokiečiai. Bet „ne tiek jau svarbu, kiek buvo tų žydšaudžių, svarbu, kad apie du trečdaliai (gal kiek mažiau) Lietuvoje nužudytų žydų buvo nužudyti baltaraiščių ir Lietuvos policijos batalionų karių rankomis” (13).

Jau 1941 m. vasarą vokiečiai pradėjo formuoti Lietuvių savisaugos batalionus. Per visą karą tokių batalionų buvo suformuota 26. Juose tarnavo maždaug 12 tūkst. vyrų. Savisaugos batalionus sudarė keletas tūkstančių buvusių Lietuvos kariuomenės dalinių (sovietmečiu įtrauktų į Raudonosios armijos sudėtį) kareivių, prasidėjus karui nespėjusių dezertyuoti ir patekusių į vokiečių nelaisvę. Jie turėjo rinktis – mirti iš bado belaisvių

stovyklose arba tarnauti vokiečiams. Dauguma jų pasirinko antrąjį variantą, nes, matyt, tikėjosi, jog galės kovoti prieš bolševikus. Nemažai į tuos batalionus įstojo savanorių, tarp kurių buvo ir idealistų, ir tokių, kurie ieškojo tik darbo, ir buvusių komjaunuolių bei komunistų, kurie tokiu būdu tikėjosi išvengti bausmės, ir net kriminalinių nusikaltėlių. Daugelis savišaugos batalionų kariavo prieš partizanus, saugojo įvairius objektus bei kovojo Rytų fronte. Kai kurie iš jų net pasižymėjo. Pvz., 7-asis batalionas – „1943 m. pradžioje patekę į apsuptį į pietvakarius nuo Voronežo jo kariai kartu su vienu vokiečių pulku pralaužė apsupties žiedą” (34). Bet, kaip rašo istorikas Rimantas Zizas, „skaudžiausias, tragiškiausias savišaugos batalionų istorijos puslapis – jų dalyvavimas Lietuvoje ir už jos ribų – Baltarusijoje, Ukrainoje ir kitur – žydų žudynėse, [...] dažniausiai prievartinis” (34). Apie vieno iš tokių batalionų darbus britų istorikas dr. M.C. Deanas cituoja vokiečių apygardos komisaro Slucke (Baltarusijoje) raportą: „Operacijos metu miestelyje dėjosi šiurpūs dalykai. Neaprašomu žiaurumu vokiečių policijos pareigūnai ir ypač lietuvių partizanai (taip čia vadinami 12-ojo bataliono kariai – E.M.) ginė žydus ir gudus iš namų. Visame miestelyje aidėjo šūviai, o kai kuriose gatvėse didžiulėmis krūvomis buvo suguldyti nužudytų žydų lavonai” (7). Vis dėlto, kaip rodo istorikų tyrinėjimai (23; 34), tokių tiesiogiai dalyvavusių žudynėse batalionų buvo nedaug.

Dabar be galo sunku nustatyti kaltininkus, įvertinti jų kaltės dydį, pavyzdžiui, asmens, kuris pats nešaudė, bet vedė pasmerktuosius į mirties vietą, juos saugojo ir pan. R. Hilbergas rašo: „Rytuose vietiniai policijos organai ir padaliniai tebuvo įrankis vokiečių okupacinės valdžios rankose. Uniformuotų ir ginkluotų policininkų drastiškos akcijos turėjo kur kas didesnę poveikį nei merijų veiksmai, tačiau policija, kaip ir savivaldybės, gyvavo tik todėl, kad to reikėjo valdantiems vokiečiams” (15). Bet juk kiekvienas turi galvą ant pečių, todėl gali elgtis pagal sąžinę ir pasirinkti – dalyvauti nusikaltime ar ne. Sunku nesutikti su L. Truskos mintimis, kad „ir išėivijoje, ir Lietuvoje rašoma apie Lietuvos kariuomenės tragediją 1940 m. rudenį, kada ji buvo įjungta į Raudonąją armiją [...] Lietuvos kariuomenės tragedija kitur - kad ji neatliko savo pareigos ir negynė valstybės 1940 m. birželį ir kad jau po metų vieni jos kariai turėjo šaudyti žydus, o kiti – lieti kraują už Sovietų Sąjungą” (29). Panašias išvadas, matyt, galima padaryti ir vertinant lietuvių tautos nuostatas ir elgesį tuo metu.

Neteisinga būtų manyti, kad visi lietuviai tuo metu tylėjo ir nieko ne-

darė. Pasaulis vertina ir gerbia kelis šimtus jau suskaičiuotų (o dar kiek nežinomų! Pvz., jau minėtoji S. Ginaitė-Rubinsonienė mano, kad tokių gelbėtojų Lietuvoje buvo apie 3 tūkst.) drąsuolių, kurie, rizikuodami savo ir artimųjų gyvybėmis, slėpė žydus. Žinomas ir kai kurių inteligentų, kunigų bei politikos veikėjų (prezidento Kazio Griniaus, žemės ūkio ministro Jono Aleksos, kunigų Mykolo Krupavičiaus, Alfonso Lipniūno, generolo Stasio Raštikio ir kt.) kreipimasis į okupacinę valdžią ir tautą bandant užtarti žydus.

Gali būti, kad nemažai panašių atvejų liko nežinomi, bet mums svarbiausia buvo padėti suvokti, kas Lietuvoje atsitiko Antrojo pasaulinio karo metu ir kodėl atsitiko.

Kažin ar Lietuvai žydų praradimas yra mažiau skaudi tragedija nei žydams holokaustas, klausė Leonidas Donskis, nes „niekas taip nėra garsinęs Lietuvos vardo pasaulyje, kaip iš jos kilę garsūs žydų menininkai, mokslininkai, filosofai ir teologai” (9).

Vietoj pabaigos

Apibendrinant pateiktus samprotavimus ir faktus norėtusi pateikti dar vieną L. Truskos citatą: „Deja, žydšaudžiai, kurių iš tikrųjų buvo nedaug, – tik ledkalnio viršūnė. Problema kur kas rimtesnė. Pirmiausia – tai Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) antižydiškumas, Laikiniosios vyriausybės (LV), vietinės lietuvių valdžios įstaigų, ypač policijos bei sukarintų formuočių, žydų eksproprijavimo veiksmai, taip pat lietuviškosios spaudos 1941 m. vasarą bei rudenį kurstyta antižydiška psichozė, daugelio lietuvių, ypač elito, abejingumas žydų tautos tragedijai. Be abejo, mes negalime pro žydų radikalų akinius žiūrėti į savo naujausiųjų laikų istoriją ir išbraukti iš jos pirmąjį Nepriklausomybės kovų savanorį Kazį Škirpą, Lietuvos nepriklausomybę atkurti siekusį LAF'ą ar 1941 m. birželio antisovietinį, pirmąjį Europoje, sukilimą. Tačiau nematyti kraupių juos lydėjusių šešėlių taip pat nevalia” (29).

Su daugeliu šios citatos teiginių tenka sutikti ir jausti atsakomybę dėl to, kas įvyko. Visose vokiečių okupuotose šalyse, išskyrus Graikiją, Lenkiją ir Lietuvą, buvo sukurti įvairaus dydžio SS legionai, iš kurių ne vienas, matyt, susitėpė nekaltų žmonių krauju, atsirado ir savų žydšaudžių, savų kolaborantų (šiuo atžvilgiu Lietuva nėra jokia išimtis), bet tik vienoje kitoje tvyrojo toks daugumos gyventojų, ypač elito, abejingumas savo bendrapiliečių – žydų tragedijai. Tikriausiai ne taip svarbu, kiek lietuvių tiesiogiai dalyvavo žudynėse, – keli šimtai ar keli tūkstančiai (jų tikslus skaičius vargu ar kada bus nustatytas) – nes net ir vienas nekaltų žmonių žudikas ar prisidėjęs prie žudynių, kad ir kokiais motyvais (keršto ar tuo labiau – ideologiniais) vadovaudamasis būtų tai padaręs, užtrauktų gėdą bet kuriai tautai. Pagaliau šią kaltę nors šiek tiek sušvelnina (jei tai įmanoma) tie keli šimtai ar keli tūkstančiai (taip pat nežinia, ar tikslų skaičių kada nors sužinosime) lietuvių šeimų, kurios, rizikuodamos savo gyvybėmis, gelbėjo žydus. Dar sunkiau įvertinti kaltę tų tūkstančių nacių kolaborantų, kurie, dirbdami įvairiose to meto organizacijose ir įstaigose, pagal išgales gelbėjo savo tautiečius lietuvius, tačiau, kita vertus, ypač susiję su policijos, savivaldybių bei kai kuriomis kitomis okupacinėmis įstaigomis, pagal pareigas ir vykdydami įsakymus, buvo priversti prisidėti, nors ir netiesiogiai, prie žydų genocido.

Kyla rimta problema – kaip vertinti didelės lietuvių tautos dalies, ypač jos elito (inteligentijos), abejingumą, o dažnai netgi piktdžiugivimą, mantant, kas yra daroma su bendrapiliečiais (pagaliau – žmonėmis) žydais. Ar ne šią problemą reikėtų iškelti į pirmą vietą, nes žmogžudžių, matyt, visai laikais ir visur buvo ir bus? O kai didelė tautos dalis abejingai stebi, kas daroma jos bendrapiliečiais ar tiesiog žmonėmis, ir nei morališkai, nei teisiškai neįvertina, tai ar turės tokia tauta moralinę teisę reikalauti, kad kitos tautos jai padėtų ir ją remtų, kai bus pažeidžiamos kokios nors jos (tautos ar valstybės) suverenios teisės? Prisiimti moralinę atsakomybę, matyt, sunkiau nei teisinę (kurią nustato kiti), nes tai padaryti reikia patiems. Tampa nesvarbu, kad Tu pats nedalyvavai tuose siaubinguose įvykiuose, kad Tavo giminės juose nedalyvavo, kad galbūt kai kurie iš jų netgi gelbėjo nelaimėlius, nes jeigu mes suvokiame save kaip civilizuotą tautą, gebančią kurti savo valstybę, tai turime jausti atsakomybę už kiekvieną tos valstybės pilietį ir moralinę atsakomybę už tautos (ir valstybės) praeitį, dabartį bei ateitį. Pagaliau, jeigu lietuvių tauta tuo metu buvo (ar ateityje būtų) taip sugniuždyta, kad prarado atsakomybės jausmą, vis tiek išlieka krikščioniškoji ir bendražmogiškoji kiekvieno iš mūsų atsakomybė **mylėti kiekvieną žmogų taip, kaip save**. Juk tauta, kaip dvasiškai susijusių žmonių bendrija, privalėtų savo nuostatas derinti su krikščioniškosios moralės nuostatomis. Tuo tarpu 1941 m. lietuviai gyveno pagal „lietuviškąją“ moralę – jiems tuo metu nerūpėjo kitų reikalai.

Už tiesiogiai žudynėse dalyvavusių lietuvių (žydšaudžių) ir iš dalies už kolaborantų kaltes 1995 m. pavasarį sakydamas kalbą Izraelio parlamente (Knesete) Lietuvos Prezidentas Algirdas Brazauskas atsiprašė žydų tautos: „Prašau Jūsų atleidimo **už tuos lietuvius** (paryškinta mano – E.M.), kurie negailestingai žudė žydus, juos šaudė, trėmė, plėšė” (35).

Per pastaruosius keletą metų panašius „kaltės dėl holokausto” pareiškimus padarė Vokietijos kancleris, Lenkijos, Prancūzijos, Kroatijos ir Austrijos prezidentai, Vengrijos užsienio reikalų ministras. Neseniai už katalikų kaltes žydų atsiprašė ir popiežius Jonas Paulius II bei Lietuvos vyskupai. Tačiau po Prezidento A. Brazausko pareiškimo liko nepatenkintos abi pusės. Nemažai lietuvių klausė: kas įpareigojo Lietuvos Prezidentą atsiprašyti tautos vardu (nors, kaip matome, jis atsiprašė tik už tiesioginius nusikaltėlius)? O žydai norėjo, kad būtų atsiprašyta visos lietuvių tautos vardu. Matyt, kada nors, anksčiau ar vėliau, jei lietuviai norės tapti norma-

lia civilizuota tauta, gebančia kritiškai vertinti save ir savo praeitį, pripažinti klaidas, atgauti kitų pagarbą ir, svarbiausia, atgauti savigarbą, reikės pasakyti žymiai daugiau ir tiksliau.

Pagaliau – tai kiekvieno iš mūsų apsisprendimas. Nuo mūsų asmeninio santykio su šiuo kraupiu mūsų istorijos puslapiu ir padarytų išvadų priklausys ir visos lietuvių tautos, Lietuvos valstybės santykiai su civilizuotu pasauliu, o svarbiausia – kiekvienos civilizuotos asmenybės raida. Visa tai lems, ar Lietuvoje susiformuos pilietinė visuomenė, ar galėsime išvengti panašių tragedijų, ar Lietuvos valstybė galės būti visavertė pasaulio valstybių bendrijos narė.

LITERATŪRA

1. **Atamukas S.** *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos.* Vilnius, 1998 (šios knygos Č. Baužos recenziją žr.: *Lietuvos istorijos metraštis, 1998 metai.* Vilnius, 1999, p. 314–324).
2. **Atamukas S.** *Žydai Lietuvoje. XIV–XX a.* Vilnius, 1990.
3. *Atminties dienos.* Tarptautinė konferencija, skirta Vilniaus geto sunaikinimo 50-mečiui, 1993 m. spalio mėn. 11–16 d. Vilnius, 1995.
4. **Brandišauskas V.** *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09).* Vilnius, 1996.
5. **Brandišauskas V.** Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais, *Darbai ir dienos.* 1996, Nr. 2 (11).
6. **Bubnys A.** *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944).* Vilnius, 1998.
7. **Dean M.C.** Lietuvių dalyvavimas masinėse žydų žudynėse Baltarusijoje ir Ukrainoje 1941–1944 metais, *Akiračiai.* 1998 m. vasario mėn. Nr. 2 (296).
8. **Donskis L.** (pokalbis su juo) Apie šiandieninį antisemitizmą Lietuvoje, *Akiračiai.* 1995 m. birželio mėn. Nr. 6 (270).
9. **Donskis L.** Hierosolyma est perdita: didžiosios kultūros pabaiga ir nūdienos žydų bendruomenė Lietuvoje, *Akiračiai.* 1996 m. gegužės mėn. Nr. 5 (279).
10. **Donskis L.** Nejaugi žydų arogancijoje slypi antisemitizmo priežastys? *Akiračiai.* 1998 m. sausio mėn. Nr. 1(295).
11. **Donskis L.** Ar įmanomas lietuvių ir žydų dialogas? *Akiračiai.* 1998 m. gegužės mėn. Nr. 5 (299).
12. **Gilbert M.** *The Dent atlas of the Holocaust.* Second edition. London, 1993.
13. **Ginaitė-Rubinsonienė S.** *Atminimo knyga.* Vilnius, 1999 (R. Stankevičiaus recenziją žr.: *Kultūros barai,* Nr.3, 2000, p. 74–78).
14. **Grunskis E.** *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais.* Vilnius, 1996.
15. **Hilberg R.** *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai. Žydų tragedija 1933–1945.* Vilnius, 1999.

16. **Ivinskis Z.** Lietuvos žydai istorijos šviesoje, *Aidai*. Čikaga, 1971, Nr. 10; 1972, Nr.1.
17. **Janulaitis A.** *Žydai Lietuvoje. Bruožai iš Lietuvos visuomenės istorijos XIV–XIX amž.* Kaunas, 1923.
18. **Johnson P.** *Žydų istorija*. Vilnius. 1999.
19. **Maslauskienė N.** Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje – 1940 m. rugsėjo mėn., *Genocidas ir rezistencija*. 1999, Nr. 1 (5).
20. *Metraštinis XIV*. Lietuvos katalikų mokslo akademija. Konferencija „Katalikų Bažnyčia ir lietuvių – žydų santykiai“. Vilnius, 1999.
21. **Rekašius Z.V.** Kodėl Lietuva 1941 m. netapo Trečiojo reicho satelitu, *Akiračiai*. 1999 m. spalio mėn. Nr. 9 (313).
22. **Savukynas B.** Iš kur ta tikrosios istorijos baimė ir kam ji naudinga, *Akiračiai*. 1996 m. kovo mėn. Nr. 3 (277).
23. **Senn A.E.** Istorikai kalba apie holokaustą Lietuvoje (žr. L. Truskos komentarus), *Akiračiai*. 1998 m. sausio mėn. Nr. 1 (295).
24. **Sužiedėlis S.** 1941 metų sukilimo baltosios dėmės, *Akiračiai*. 1991 m. spalio – lapkričio mėn. Nr. 9–10 (233–234), 1992 m. sausio mėn. Nr. 1 (235).
25. **Sužiedėlis S.** Lietuva 1918–1940. Valdžia, visuomenė ir antisemitizmas, *Akiračiai*. 1995 m. balandžio mėn. Nr. 4 (268).
26. **Sužiedėlis S.** Kas išžudė Lietuvos žydus, *Akiračiai*. 1998 m. balandžio mėn. Nr. 4 (298).
27. **Truska L.** *Lietuva 1938–1953 metais*. Kaunas, 1995.
28. **Truska L.** Ar 1940 m. žydai nusikalto Lietuvai? *Akiračiai*. 1997 m. liepos mėn. Nr. 7 (291).
29. **Truska L.** Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes. Apie holokaustą Lietuvoje 1941 m., *Kultūros barai*. 1999, Nr. 5–6.
30. **Truska L.** Mums nėra ko bijoti savo praeities, *Lietuvos Jeruzalė* (perspausdinta iš *Kauno dienos*). 1999 m. liepos–rugsėjo mėn., Nr. 3–4 (87–88).
31. **Truska L., Anušauskas A., Petravičiūtė I.** *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*. Vilnius, 1999.
32. **Viljamsonas G. SS: Nuo gatvės kovotojų iki daugiagalvės hidros**. Vilnius. 1998.

33. **Zingeris M.** Kas iš tikrųjų suniekino mūsų valstybės himną? *Lietuvos Jeruzalė*. 1999 m. liepa – rugpjūtis. Nr. 3–4 (87–88).
34. **Zizas R.** Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941–1944), *Lietuvos archyvai*. Nr. 11. Vilnius. 1998.
35. **Sakalauskaitė R.** Raudų sienoje – prašymas taikos tarp pasaulio tautų, *Lietuvos rytas*. Nr. 50 (1270), 1995 03 02.
36. Арад И. *Холокаст. Катастрофа Европейского еврейства (1933–1945)*. Сборник статей. Иерусалим, 1990.

Leidinių parengus spaudai, pasirodė dar keletas knygų, nagrinėjančių žydų genocido temą.

Arendt H. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius, 2001.

Lietuvos žydai 1918–1940. Prarasto pasaulio aidas, sud. Y. Plasseraud ir H. Minczeles. Vilnius, 2000.

Tory A. *Kauno getas: diena po dienos*. Vilnius, 2000.

1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys, sud. V. Brandišauskas. Vilnius, 2000.